

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
A.A.BAKIXANOV ADINA TARİX İNSTİTUTU**

GÜNTƏKİN CƏMİL QIZI NƏCƏFLİ

**AZƏRBAYCAN XANLIQLARININ OSMANLI
DÖVLƏTİ İLƏ SİYASİ ƏLAQƏLƏRİ
(XVIII ƏSRİN II YARISI)**

Bakı - "Nurlan" - 2002

Azərbaycan MEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun
Elmi Şurasının qərarı ilə çap olunur.

Elmi redaktor: t.e.d. prof., Tofiq Mustafazadə,
t.e.n. Gövhər Məmmədova.

Rəyçilər: t.e.d. prof., Oktay əfəndiyev,
t.e.n. Qasım Hacıyev

Quliyeva.G.C. Azərbaycan xanlıqlarının Osmanlı dövləti ilə siyasi münasibətləri (XVIII əsrin II yarısı): monoqrafiya. Bakı; Nurlan; 2002,-s. 132.

Osmanlı - Azərbaycan münasibətləri tarixinin XVIII əsrin II yarısını işıqlandıran monoqrafiya, Rusiya və Türkiyənin müxtəlif arxivlərinə məxsus sənədlərin, eləcə də son dövrdə Türkiyə və Azərbaycanda çap olunmuş tarixi ədəbiyyatın təhlili əsasında yazılmışdır.

Monoqrafiyada XVIII əsrin II yarısında Azərbaycan xanlıqlarının Osmanlı dövləti ilə qarşılıqlı-siyasi əlaqələrinin mərhələləri müəyyənləşdirilmiş və bu əlaqələri zəruri edən səbəblər aydınlaşdırılmışdır. Azərbaycan xanlıqlarının müstəqil xarici siyasət yeritməsi rəsmi sənədlərlə sübut edilmişdir. Monoqrafiyada Rusiya-Türkiyə müharibələri zamanı Azərbaycan xanlıqlarının tutduğu mövqe, onların Rusiya təcavüzündən xilas olmaq üçün göstərdikləri cəhdlərə aydınlıq gətirilmişdir.

Monoqrafiya tarixçi tədqiqatçılar, müəllimlər və tələbələr üçün nəzərdə tutulmuşdur.

N 0504000000 Qrifli nəşr
N (098) – 2002

© “Nurlan”, 2002

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ

I FƏSİL.

XVIII əsrin II yarısında Azərbaycanın daxili-siyasi vəziyyəti və beynəlxalq münasibətlər

II FƏSİL.

Azərbaycan xanlıqlarının Türkiyə ilə qarşılıqlı-siyasi əlaqələri (1747-1787-ci illər)

§1. Azərbaycan xanlıqlarının yarandığı dövrdən Georgiyevsk müqaviləsinədək;

§2. Georgiyevsk müqaviləsindən 1787-ci il Rusiya-Türkiyə müharibəsinin başlanmasınadək;

III FƏSİL.

Azərbaycan xanlıqlarının Türkiyə ilə münasibətləri (1787- 1800-cü illər)

NƏTİCƏ

MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT

ƏLAVƏLƏR

GİRİŞ

*Atam Cəmil Əmir oğlunun
əziz xatirəsinə ithaf edirəm.*

Milli müstəqilliyə qədəm qoymuş Azərbaycan Respublikasında xalqımızın tarixini öyrənmək böyük əhəmiyyət kəsb edir. Lakin bildiyimiz kimi bu tarixin tədqiqi müəyyən mənada birtərəfli olmuş, xalqımızın mənşəyi, onun təşəkkülü, inkişaf mərhələləri və s. cəhətləri bəzi hallarda təhrif edilmiş, necə yazılması qabaqcadan planlaşdırılmışdır. Bu siyasi dalğa Azərbaycan tarixinin XVIII əsrin II yarısı - xanlıqlar dövrünün tədqiqindən də yan keçməmişdir. Azərbaycanın XVIII əsrin II yarısı - yəni xanlıqlar dövrü tarixi Azərbaycan tarixşünaslığında müəyyən qədər tədqiq olunmuşdur. Tarixçilərimiz XVIII əsrin II yarısında ayrı-ayrı xanlıqların siyasi, ictimai-iqtisadi tarixi ilə bağlı olan məsələlərin obyektiv şəkildə işıqlandırılması üçün xeyli işlər görmüşdür.

XVIII əsrin II yarısında Azərbaycan xanlıqları ilə Osmanlı imperiyası arasında mövcud olmuş siyasi və diplomatik münasibətlərin öyrənilməsinin aktuallığı inkar olunmaz bir həqiqətdir, çünki həmin münasibətlərin obyektiv şəkildə tədqiqi bugünkü Azərbaycan - Türkiyə diplomatik münasibətlərinin hansı zəmin üzərində yarandığını üzə çıxarar, bu ölkələr arasında vaxtilə mövcud olmuş müxtəlif əlaqələrin qarşılıqlı maraq və mənafe baxımından inkişaf etdirilməsinə imkan verərdi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, monaqrafiyada bu münasibətlərin yalnız bir sahəsinə, siyasi münasibətlərin işıqlandırılmasına çalışılmışdır.

Azərbaycan sovet, eləcə də sovet tarixşünaslığında Azərbaycanın XVIII əsrin II yarısına aid xeyli əsərlər yazılmışdır. Lakin, həmin əsərlərin hamısında dövrün ideologiyasına uyğun olaraq Azərbaycan xanlıqlarının qonşu dövlətlərlə olan qarşılıqlı münasibətlərində Rusiyanın aparıcı rol oynadığı göstərilmişdir. Azərbaycan xanlıqlarının Türkiyə ilə olan qarşılıqlı münasibətlərinə xüsusi tədqiqat sahəsi kimi toxunulmamış, hətta bəzi ədəbiyyatlarda Osmanlı imperiyası Azərbaycanı "işğal etmək" niyyətində olduğu üçün bu münasibətlərin qeyri-mümkünlüyü vurğulanmışdır.

Bundan əlavə dövrün arxiv materiallarının birtərəfli şəkildə təhlil edilməsi və Azərbaycan tarixçilərinin Türkiyə tarixşünaslığına lazımi səviyyədə müraciət etməməsi nəticəsində tarixşünaslığımızda yanlış bir konsepsiya mövcud olmuşdur.

Türkiyə arxivlərində saxlanılan sənədlərdən, həmçinin mövzu ilə bağlı tədqiqatlardan uzun müddət istifadə olunmamasına səbəb Azərbaycanın sovet sistemində olması və tarixçilərin "marksizim-leninizm" ideologiyasından kənara çıxma bilməməsi olmuşdu. Çünki həmin dövrdə xarici ölkələrin, o cümlədən Türkiyə tarixçilərinin Azərbaycan tarixinin müxtəlif problemlərinə həsr olunmuş əsərləri kəskin şəkildə tənqid edilirdi. Azərbaycan tarixinin müxtəlif dövrləri ilə məşğul olan xarici ölkə tarixçiləri uzun müddət ərzində "ideoloji düşmən" hesab edilmiş,

onların əsərlərinə elmi baxımdan qiymət verilməmiş, müəlliflər isə "burjua tarixçisi" adı ilə tənqidlərə məruz qalmışlar.

XIX əsrin əvvəllərində qədim tarixə və mədəniyyətə malik olan Azərbaycan xalqı amansızcasına iki yerə bölünmüş, dili, tarixi və ədəbiyyatı dəyişdirilməyə və məhv edilməyə məruz qalmışdır. Uzun illər boyu bu hadisə müxtəlif rəsmi dairələr, həm də onların sifarişlərini yerinə yetirən tədqiqatçılar tərəfindən "könüllü birləşmə" şəklində təqdim edildiyi kimi, bu işğalın əsasını qoyan, ona zəmin hazırlayan xanlıqlar dövrü Rusiyanın Azərbaycanda yeritdiyi müstəmləkəçilik siyasətinin əsil mahiyyəti pərdələnərək xanlıqların yalnız Rusiya təmayüllü olması işıqlandırılmış, xanlıqların Osmanlı dövləti ilə münasibətlərinin öyrənilməsinə isə xüsusi diqqət yetirilməmişdir.

Mövcud arxiv sənədlərindən və ilk mənbələrdən istifadə edilməsi, mövzu ilə bağlı digər materialların araşdırılması tarixşünaslığımızda problemlə bağlı mövcud olan boşluğu bərpa etməyə imkan yaradacaqdır.

Ayrı-ayrı xanlıqların tarixinin öyrənilməsi, onların iqtisadi, ictimai-siyasi həyatının tədqiqi sahəsində Azərbaycan sovet dövrü tarixşünaslığında müəyyən işlər görülmüş, Azərbaycan xanlıqlarının tarixinə aid xüsusi monoqrafiyalar yazılmışdır.

Bu tədqiqat əsərləri içərisində xanlıqlar dövrünün tədqiqatçılarından Ə.Şükürzadənin¹, V.Leviatovun², İ.Petruşevskinin³, H.Abdullayevin⁴, F.Əliyevin⁵, F.Əsədovun⁶, H.Dəlilinin⁷, O.Markovanın⁸ və başqalarının⁹ əsərlərini göstərmək olar. Lakin bu əsərlərdə Azərbaycan xanlıqlarının qonşu dövlətlərlə əlaqəsi dövrün ideologiyasına uyğun olaraq birtərəfli şəkildə işıqlandırılmış, xanlıqların Rusiya ilə qarşılıqlı əlaqəsinə geniş yer verilmişdir. Osmanlı dövləti ilə olan münasibətlər isə ya tamamilə işıqlandırılmamış, ya da həmin münasibətlərə "Osmanlı dövlətinin Azərbaycan ərazisində təxribatları"¹⁰ kimi don geyindirilmişdir.

Monoqrafiya əsas etibarilə XVIII əsrin sonu-XIX əsrin əvvəllərinə aid olan arxiv sənədləri, ilk mənbələr, o dövrün hadisələrinin canlı şahidlərinin məlumatları, müasir dövrdə Türkiyə respublikasında və eləcə də Azərbaycanda çap olunmuş tarixi ədəbiyyatın təhlili əsasında yazılmışdır.

Dövrün mənbələrini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar. Birinci, Rusiyanın Moskva, Sank-Peterburq və Həştərxan şəhərlərində saxlanılan arxivlərdə toplanmış rəsmi və qeyri rəsmi sənədlərdir.

XVIII əsrin II yarısında Azərbaycan xanlıqlarının Türkiyə ilə qarşılıqlı əlaqələri mövzusu haqqında Mərkəzi Dövlət Hərbi Tarix Arxivinə (MDHTA), Rusiyanın Xarici Siyasət Arxivinə (RXSA) və Həştərxan Vilayəti Dövlət Arxivinə (QAAO) məxsus "Rusiyanın Türkiyə ilə əlaqələri" və "Rusiyanın İranla əlaqələri" fondlarının Azərbaycan Elmlər Akademiyasının A.A.Bakıxanov adına Tarix institutunun Elmi Arxivində saxlanılan sənədlərindən istifadə olunmuşdur¹¹.

İstifadə olunan arxiv sənədlərini xarakter etibarilə iki qismə bölmək olar:

a) rəsmi sənədlər: rus diplomatlarının Azərbaycan xanları ilə məktublaşmaları, Azərbaycan xanlarının Rusiya və Osmanlı dövlətinə göndərdikləri məktublar, Azərbaycanda olan rus səfirlərinin mərkəzə göndərdikləri məlumatlar və s.

b) qeyri-rəsmi sənədlər: şəxsi adamların gündəlikləri, məktubları, erməni və rus tacirlərinin Rusiya hökumət məmurlarına müraciətləri, "donosları" və s.

Arxiv materialları XVIII əsrin II yarısı Azərbaycan tarixinin öyrənilməsi, həmçinin xanlıqların Osmanlı dövləti ilə qarşılıqlı münasibətlərini aydınlaşdırmaq üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Həmin sənədlərdən istifadə olunarkən onlara tənqidi baxımdan yanaşılmışdır, çünki burada əks olunan materiallar Rusiyanın xarici siyasətinə uyğun olaraq çarizmin müstəmləkəçilik siyasətinin mahiyyətini müdafiə etmişdir.

Arxiv materialları içərisində bilavasitə xanlıqların Türkiyə ilə qarşılıqlı münasibətlərindən xəbər verən yazılar əsasən erməni tacirləri və rus məmurlarının mərkəzə göndərdikləri məlumatlardır. Onlar Rusiya dövlətini bu əlaqələrdən xəbərdar edərək, ona ehiyatlı olmağı, müəyyən "müdafiə tədbirləri" görməyi tövsiyyə edirdilər.

İkincisi isə, indiyədək tarixçilərimiz tərəfindən tədqiqata cəlb olunmamış Türkiyədə nəşr edilmiş arxiv sənədləridir.

Bu sənədlər Azərbaycan xanlıqları ilə Osmanlı Türkiyəsi arasındakı siyasi əlaqələri öyrənmək üçün qiymətli mənbədir. Bunlardan birincisi, bilavasitə Osmanlı dövləti ilə Azərbaycan xanlıqlarının əlaqəsinə həsr olunmuş arxiv sənədlərinin iki cilddə nəşr olunmuş toplusudur.¹² Osmanlı Dövlət Başbakanlıq Arxivinin və Osmanlı Arxiv Dairəsi Bakanlığının hazırladığı bu kitablarda Azərbaycan xanlıqlarının yarandığı dövrdən Rusiya və İran arasında bölüşdürülməsində olan dövrdə Osmanlı dövləti ilə münasibətləri açıqlanmışdır. Burada toplanan sənədlər əsasən müasir dövrdə Türkiyə dövlət arxivlərində saxlanılan "Mühimmə dəftərləri", "Xətti-Humayun dəftərləri", "Topqapı Saray Arxivi"ndəki qiymətli mənbələrə əsasən hazırlanmışdır. Bu sənədlər içərisində Azərbaycan xanlıqlarının Osmanlı dövləti ilə yazışmaları, Osmanlı sultanının Azərbaycan xanlarına göndərdiyi fərmanlar, Rusiya və İranın Azərbaycana olan təcavüzü ilə bağlı olaraq Osmanlı sərhəd mühafizəçilərinin öz dövlətlərinə göndərdikləri rəsmi yazılar problemin öyrənilməsi üçün mühüm mənbədir.

Azərbaycan xanlıqlarının, xüsusilə Qarabağ xanlığının qonşu ölkələrlə, o cümlədən Osmanlı imperiyası ilə siyasi münasibətlərinin öyrənilməsində 1988-ci ildə İstanbulda nəşr olunmuş "Qafqaz araşdırmaları"¹³ adlı topludakı sənədlər əsas yerlərdən birini tutur. Topludakı faksimelisi ilə bərabər çap olunmuş 61 sənədin bir qismi Azərbaycan xanlıqlarının Osmanlı dövləti ilə qarşılıqlı münasibətlərini və xarici siyasətini əks etdirir. Topluda çap olunmuş sənədlər içərisində Qarabağ xanı İbrahimxəlil xanın sultan III Səlimin (1789-1807) böyük vəzirlərindən birinə osmanlıca yazdığı məktubun surəti mövzunun öyrənilməsi üçün qiymətli mənbə hesab oluna bilər.

1992-ci ildə Ankarada Osmanlı dövləti ilə Qafqaz, Türkünstan və Kırım xanlıqları arasındakı qarşılıqlı münasibətlərə həsr olunmuş arxiv materialları nəşr olunmuşdur¹⁴. Həmin kitabda Azərbaycan xanlıqlarının Osmanlı dövləti ilə münasibətlərini əks etdirən bir neçə sənəd verilmişdir.

Mövzuya aid olan mənbələrə, həmçinin Azərbaycanın Rusiya və İran arasında bölüşdürülməsindən sonra işğal olunmuş yeni torpaqların tarixini, iqtisadiyyatını və təsərrüfatını öyrənmək üçün yazılmış yerli və rus salnamələri aiddir.

Bunlar Mirzə Adıgözəl bəy¹⁵, Əhməd bəy Cavanşir¹⁶, Mirzə Camal Cavanşir¹⁷, Mirzə Yusif Qarabaği¹⁸, Mir Mehdi Xəzani¹⁹, Rzaqulu bəy Mirzəcamal oğlu²⁰, Mirzə Rəhim Fəna²¹, Baharlı²², Həsən İxfə Əlizadə²³, Həsənəli Qarabaği²⁴, Abbasqulu Ağa Bakıxanov²⁵, Kərim Ağa Fateh²⁶ və başqalarının əsərləridir.

Azərbaycan ədəbiyyatşünası, mətnşünası və tarixçisi sayılan Salman Mümtaz klassik, ədəbi və elmi irsimizin toplanması, nəşri və tədqiqi sahəsində mühüm işlər görmüşdür. Onun tədqiqi nəticəsində sübut olunmuşdur, müəllifi Əbdüllətif Əfəndi sayılan "Şəki xanlığının tarixindən" əsərinin əsl müəllifi "Fateh" təxəllüslü Kərim Ağadır.

Bu sənəmə xarakterli əsərlərdə əsasən (A.A.Bakıxanovun və K.A.Fatehin əsərləri istisna olmaqla) Qarabağ xanlığının yaranması, onun siyasi, ictimai-iqtisadi vəziyyəti və mədəni həyatından bəhs olunmuşdur. Bu əsərlərdə Azərbaycan xanlıqlarının qonşu dövlətlərlə münasibətlərinə, o cümlədən Osmanlı dövləti ilə qarşılıqlı siyasi əlaqələrinə az da olsa yer verilmişdir. Azərbaycan tarixşünaslığında xanlıqlar dövrünün ilk mənbələri sayılan "Qarabağ salnamələri"nin başlıcası Mirzə Adıgözəl bəyin "Qarabağnamə" əsəridir. Əsər 1845-ci ildə Azərbaycan dilində yazılmışdır. Əsərdə Qarabağ xanlığının 1736-cı ildən 1828-ci ilə kimi siyasi tarixi təsvir edilmişdir. Başqa "Qarabağnamə" müəlliflərindən fərqli olaraq Mirzə Adıgözəl bəy Azərbaycanın Şimal xanlıqlarının Rusiya tərəfindən işğal olunmasını müsbət hadisə kimi qeyd etməmiş, ümumiyyətlə bu hadisə üzərində dayanmamışdır.

Şimali Azərbaycan torpaqları Rusiya tərəfindən zəbt olunandan sonra işğal olunmuş yeni torpaqların iqtisadiyyatını və təsərrüfat həyatını öyrənmək üçün bir sıra əsərlər yazılmışdır. Qeyd etdiyimiz XIX əsr Azərbaycan mənbələri və bir sıra rus qafqazşünaslarının əsərləri bu cür "sifarişlə" yazılmışdır.

Mirzə Camal Cavanşirin 1847-ci ildə fars dilində yazdığı "Qarabağ tarixi" əsərində Qarabağ xanlığının coğrafi təsviri verilməklə yanaşı, xanlığının xarici əlaqələrinə qismən toxunulmuş və Ağa Məhəmməd şahın hücumlarına qarşı azadlıq mübarizəsinə geniş yer verilmişdir.

Qarabağ xanlığının tarixinə aid ilk mənbələrdən biri də Əhməd bəy Cavanşirin ilk dəfə 1884-cü ildə Tiflisdə "Qafqaz" qəzetində çap olunmuş "1747-1805-ci illərdə Qarabağ xanlığının siyasi vəziyyətinə dair" əsəridir. Əsərdə

Qarabağ xanlığının siyasi tarixi və Osmanlı Türkiyəsi ilə münasibətlərinə toxunulmuşdur.

Kərim Ağa Fatehin əsəri isə bilavasitə Şəki xanlığının ictimai-siyasi tarixinə həsr olunmuşdu.

Əsasən xanlıqlar dövrünün tarixinə həsr edilmiş salnamələrdən fərqli olaraq A.A.Bakıxanovun "Gülüstani-İrəm" əsəri qədim dövrdən başlamış XIX yüzilliyin əvvəlində Şirvanın tarixinə həsr olunsada, burada xanlıqlar dövründə baş vermiş siyasi hadisələr və xanlıqların xarici əlaqələri müəyyən dərəcədə öz əksini tapmışdır.

Mövzunun öyrənilməsində inqilabdan əvvəlki qafqazşünasların əsərlərindən istifadə mühüm yer tutur. Belə qafqazşünasların ən görkəmli nümayəndəsi akademik P.Q.Butkovdur (1775 - 1857)²⁷.

P.Q.Butkov vaxtilə Qafqazda işləmiş, hətta 1796-cı ildə rus qoşunlarının tərkibində Azərbaycanda olmuşdur. O, müxtəlif diplomatik və hərbi tarixi sənədlərlə tanış olmuş, yürüş zamanı topladığı əlyazmalar və sənədlər əsasında faktiki materiallarla zəngin olan qiymətli əsər yazmışdır. O, öz əsərində hadisələrin izahına birtərəfli yanaşmış, Rusiyanın Azərbaycana 1796-cı il yürüşünün əsas məqsədini yeni torpaqlar zəbt etmək deyil, Asiyada Rusiya ticarətini inkişaf etdirmək olduğunu qeyd etmişdir.

Azərbaycan sovet dövrü tarixçiləri arasında Azərbaycan tarixinin XVIII əsrin II yarısına aid ən böyük həcmli monoqrafiyalar H.Abdullayevə məxsusdur. Onun əsərləri əsasən Şimali-Şərqi Azərbaycan torpaqlarını öz xanlığı ətrafında birləşdirən Quba xanlığının Rusiya ilə münasibətlərinə həsr olunmuşdur. Dövrün arxiv materiallarına və ilk mənbələrə əsasən yazılmış bu əsərlərdə Quba xanlığının siyasi tarixi geniş şəkildə işıqlandırılırsa da əsər tarixşünaslığımızda mövcud olan "yanlış konsepsiyadan" kənara çıxa bilməmişdir. Müəllif hər iki əsərində Quba xanlığının yalnız "Rusiya meyilli" olmasını qabarıq şəkildə verməklə xanlığın Rusiya ilə münasibətlərini işıqlandırmışdır.

Azərbaycan sovet tarixçilərindən ilk dəfə olaraq Azərbaycanın cənubunda xanlıqların əmələ gəlməsi, onun tarixi zəruriliyi, cənub xanlıqlarının sərhədlərinin dəqiqləşdirilməsi, onların ictimai, iqtisadi və siyasi tarixinə H.Dəlilinin 1979-cu ildə çap etdirdiyi "Azərbaycanın cənub xanlıqları" adlı əsəri həsr edilmişdir. Əsərdə ayrı-ayrı xanlıqların qonşu dövlətlərlə münasibətlərinə toxunulsa da Osmanlı dövləti ilə münasibətlər kölgədə qalmışdır.

Digər tədqiqatçı A.Babayev isə tədqiqatını başlıca olaraq I Rusiya-İran müharibəsi ərəfəsində Azərbaycanda Rusiyaya olan "təmayülün" inkişafına həsr etmiş, hətta öz əsərini "Rusiyaya qovuşmaq ərəfəsində" adlandırmışdır. Müəllif dövrün ideologiyasına uyğun olaraq əsərində Azərbaycan xanlıqlarının tamamilə Rusiya meyilli olmasını qeyd etmiş, Osmanlı dövləti ilə hər hansı qarşılıqlı münasibətin qeyri mümkünlüyünü sübut etməyə çalışmışdır.

Son dövrlərdə Azərbaycan xanlıqlarının qonşu dövlətlərlə qarşılıqlı münasibətlərinə T.Mustafazadənin²⁸, G.Məmmədovanın²⁹, C.Mustafayevin³⁰, H.Sadıqovun³¹, F.Əliyev və M.Əliyevin³² birgə yazmış olduqları əsərlərdə toxunulmuşdur. H.Sadıqovun əsərində bu günə kimi tarixi ədəbiyyatda geniş işıqlandırılmamış mövzudan, Cənubi Qafqazın XVIII əsrin sonu - XIX əsrin əvvəllərində Rusiya-Türkiyə münasibətlərində tutduğu mövqedən bəhs olunur. Müəllif yeri gəldikcə Cənubi Qafqaz probleminə Azərbaycanın Rusiya və Türkiyə üçün nə kimi rol oynadığını da göstərir. Lakin birbaşa Azərbaycan-Osmanlı münasibətlərinə toxunulmur.

Son dövrdə F.Əliyev və M.Əliyevin birgə yazmış olduqları monoqrafiyalarda Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarının ictimai-iqtisadi və siyasi tarixi haqqında ilkin mənbələr və arxiv sənədləri əsasında ətraflı məlumat verilir. Müəlliflər əsərlərdə Naxçıvan və İrəvan xanlığının qonşu dövlətlərlə (Rusiya, Gürcüstan və İran) siyasi münasibətlərinə müəyyən qədər toxunusalarda, xanlıqların Osmanlı dövləti ilə qarşılıqlı münasibətləri işıqlandırmamışdır.

Qeyd olunan əsərlərdən əlavə Azərbaycan xanlıqlarının qonşu dövlətlərlə qarşılıqlı əlaqələri bir sıra əsər və məqalələrdə də öz əksini tapmışdır³³.

Bundan başqa Cənubi Qafqazda Rusiyanın yeritdiyi siyasətlə əlaqədar bir sıra məlumatlara N.F.Dubrovinin³¹ əsərində də rast gəlmək olar. Müəllif əsərində çarizmin Qafqazda apardığı müharibələrin tarixini təsvir etməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur. Həmin əsərdə XIX əsr Azərbaycan tarixçilərindən A.Bakıxanovun "Gülüstani-İrəm", M.Adıgözəlbəyin "Qarabağnamə", Ə.Cavanşirin "Qarabağ xanlığının tarixi", Kərim Ağa Fatehin "Şəki xanlığının tarixi" əsərlərindən geniş istifadə olunmuşdur.

Sovet dövrü tarixçilərindən olan V.Leviatovun əsəri Azərbaycan xanlıqlarının, eləcə də qismən Azərbaycanın cənubunda yerləşən xanlıqlarının siyasi tarixinə həsr olunmuşdur. Müəllif öz əsərində xanlıqların ictimai-iqtisadi və siyasi tarixi məsələlərini işıqlandırmaqla yanaşı, ümumi konsepsiyaya uyğun olaraq XVIII əsrdə Rusiya imperiyasının Azərbaycanda yeritdiyi müstəmləkəçi siyasətini pərdələmişdir. Əsərdə Azərbaycan xanlıqlarının Türkiyə ilə münasibətlərinə öləri də olsa toxunmuşdur.

O.Markovanın əsərində XVIII əsrdə Rusiya, Cənubi Qafqaz və beynəlxalq münasibətlərə həsr edilsə də, bu münasibətlər Rusiya, İran və Gürcüstan çərçivəsindən kənara çıxmamışdır. Lakin əsərdə Rusiyanın Azərbaycanda yeritdiyi müstəmləkəçilik siyasəti və Rusiyanın himayə etdiyi ermənilərin Azərbaycan ərazisində özləri üçün dövlət qurmaq planları zəngin faktlarla verilmişdir.

Azərbaycan xanlıqlarının Osmanlı dövləti ilə münasibətlərini işıqlandırmaq üçün 1988-ci ildə İstanbulda nəşr olunmuş "Qafqaz araşdırmaları" adlı topluda verilmiş İbrahim Yükselin³⁵, Səma İşıqtanın³⁶, Əli Aslanın³⁷ əsərləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu əsərlərdə Azərbaycan xanlıqları ilə Osmanlı imperiyasının siyasi münasibətlərinə müəyyən dərəcədə toxunulmuşdur.

Monoqrafiyanın yazılmasında ayrı-ayrı türk müəlliflərinin əsərlərindən də istifadə olunmuşdur. Buna misal olaraq Camal Gökcənin³⁸ yazmış olduğu monoqrafiyasını göstərmək olar. Müəllif əsərində Dağıstan və Azərbaycan xanlıqlarına olan Rusiya təcavüzü və bu təcavüz qarşısında həmin xanlıqların Osmanlı dövlətinə müraciətlərini işıqlandırmaya çalışmış, xanlıqların xarici siyasət məsələlərinə də toxunmuşdur.

Bundan başqa XVIII əsrin II yarısındakı beynəlxalq vəziyyəti, Rusiya-Türkiyə müharibələrinin (1768-1774; 1787-1791) səbəblərini, Osmanlı dövlətinin siyasi vəziyyəti və Azərbaycan xanlıqları ilə olan münasibətləri araşdırılarkən Cövdət Paşanın³⁹, A.N.Kuratın⁴⁰ əsərlərindən başqa, "Osmanlı tarixi"⁴¹ və "Türkiyə tarixi"⁴² kimi əsərlərdən də istifadə olunmuşdur.

Mövzunun öyrənilməsində həmçinin son dövr Türkiyə tədqiqatçılarından olan M.A.Çakmağın "Xanlıqlar dövründə Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri"⁴³ adlı dissertasiyasından da istifadə olunmuşdur. Bu əsərdə başlıca diqqət XVIII əsr Azərbaycan-Osmanlı münasibətlərinə deyil, Azərbaycan xanlıqlarının Rusiya tərəfindən işğalı dövrünə verilmişdir.

Türkiyədə bu günə kimi çap olunmuş və istifadəsi mümkün olan tədqiqat əsərlərindəki mülahizələr öyrəndiyimiz mövzunun müəyyən sahələrini düzgün işıqlandırmaya kömək etmişdir.

Azərbaycan sovet tarixşünaslığından fərqli olaraq Türkiyə tarixşünaslığında Rusiyanın Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycandakı siyasətinin müstəmləkəçilik siyasəti olduğu göstərilir, ilk dəfə olaraq Azərbaycan xanlıqlarının Osmanlı dövləti ilə qarşılıqlı münasibətlərinin olması və bu münasibətlərin yaranma səbəbləri aydınlaşdırılır. Həmin əsərlərin təhlili göstərir ki, Azərbaycan xanlıqlarının Osmanlı dövlətinə müraciətlərinə baxmayaraq Sultandan lazım olan köməyi ala bilməməsinin səbəbi, Rusiya-Türkiyə müharibələrində Osmanlı dövlətinin zəifləməsi olmuşdur. Bu əsərlərdə tarixşünaslığımızda olan konsepsiyanın əksinə olaraq Ağa Məhəmməd şah Qacarın Azərbaycana hücumlarını Osmanlı dövlətinin müdafiə etmədiyi göstərilir.

XVIII əsrin II yarısında Azərbaycan xanlıqlarının Türkiyə ilə qarşılıqlı münasibətləri birinci dəfədir ki, bütöv şəkildə tədqiqat mövzusu olmuşdur. Azərbaycan tarixşünaslığında ilk dəfə olaraq:

- Xanlıqların Osmanlı dövləti ilə qarşılıqlı münasibətləri ilkin mənbələr əsasında tədqiq edilmişdir;
- Bu münasibətlərin yaranma səbəblərini şərtləndirən amillərin üzə çıxarılmasına nail olunmuşdur;
- Dövrün beynəlxalq vəziyyətinin Azərbaycan-Osmanlı münasibətlərində öz əksini tapması əsaslı təhlil edilmişdir;
- Azərbaycan - Osmanlı münasibətlərini, eləcə də Osmanlı - Azərbaycan münasibətlərini daha da yaxınlaşdıran amillərin təhlili verilmişdir;

-Rusiya-Türkiyə müharibələrində (1768-1774; 1787-1791) Azərbaycan xanlıqlarının hər iki imperiya ilə olan qarşılıqlı siyasi münasibətlərinin Azərbaycan xanlıqlarının müstəqil xarici siyasətini ifadə etməsi əsaslandırılmışdır;
-XVIII əsrin II yarısında Azərbaycan xanlıqlarının müstəqil xarici siyasəti faktlarla açıqlanmışdır;
-Mövcud baxışların elmi xarakteristikası ideoloji ehkam məngənəsi olmadan verilmişdir;
-Mövzunun Türkiyə tarixşünaslığında tədqiqi səviyyəsi öyrənilmişdir;
-İlkin qaynaqların təhlilinə əsaslanaraq XVIII əsrin II yarısında Azərbaycan xanlıqlarının Türkiyə ilə qarşılıqlı əlaqələri ilə bağlı tarixi həqiqət bərpə edilmişdir;
İstifadə olunmuş bütün mənbələrə tənqidi surətdə yanaşılmış, daha düzgün, dürüst faktlar tapmaqla problemin hərtərəfli həllinə çalışılmışdır.

İqtibas gətirilmiş mənbə və ədəbiyyat;

¹Şyukurzade G.B. Qosudarstvennoe ustroystvo Karabaxskoqo xanstva v XVIII v. M. 1947 (Avtoreferat).

²Leviatov V.İ. Oçerki iz istorii Azerbaydjana v XVIII veka. Bakı, 1948.

³Petruşevskiy İ.P. Oçerki po istorii feodalğnıx otnoşeniy v Azerbaydjane i v Armenii v XVI - naçale XIX v.v: L. 1949.

⁴ Abdullaev Q.B. İz istorii severo-vostoçnoqo Azerbaydjana vo vtoroy polovine XVIII veka. Bakı, 1958; Azerbaydjan v XVIII veke i vzaimootnoşeniya eqo v Rossiey. Bakı, 1965.

⁵Əliyev F.M. Şimali Azərbaycan şəhərləri, Bakı, 1960; Azerbaydjano-Ruskiye otnoşeniya (XV- XIX v.v.) Bakı, 1985.

⁶ Əsədov F. Talış xanlığı və onun Rusiya ilə əlaqəsi. Bakı, 1967 (Avtoreferat).

⁷ Dəlili H. Azərbaycanın Cənub xanlıqları XVIII əsrin II yarısında. Bakı, 1979.

⁸ Markova O.P. Rossiya, Zakavkazye i mejdunarodniye otnoşeniya v XVIII v.M. 1966.

⁹ Babayev A. Rusiyaya qovuşmaq ərəfəsində. Bakı, 1988.

¹⁰ Bax: Abdullaev Q.B., Azerbaydjan v XVIII veke i vzaimootnoşeniya eqo v Rossiey. s. 506-507.; Babayev A. Göstərilən əsəri, s. 16-17.

¹¹Azərbaycan EA A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun Elmi Arxivi. Senəd. 1795.1, 1795(1), 1795.2, 1795(2), 1795(3), 1795(4), Rusiyanın İranla əlaqələri, Rusiyanın Türkiyə ilə əlaqələri.

¹²Osmanlı Devleti ile Azərbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasibetlere Dair Arşiv Belgeleri, I, II s, Ankara, 1992; 1993;

¹³Kafkas araştırmaları. İstanbul, 1988.

¹⁴Osmanlı devleti ile Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlıqları arasındaki münasibetlere dair arşiv belgeleri. Ankara 1992.

¹⁵M.Adıgözəl bəy. "Qarabağnamə". Qarabağnamələr, I kitab. Bakı, 1989. s.6.

- ¹⁶ O.Cavanşir. "Qarabağ xanlığının 1747-1805-ci illərdə siyasi vəziyyətinə dair. Yenə orada, s. 150.
- ¹⁷ M.C.Cavanşir. "Qarabağ tarixi", Yenə orada, səh. 104.
- ¹⁸ M.Y.Qarabağ. "Tarixi-safi". Qarabağnamələr., II kitab, s. 6, Bakı, 1991.
- ¹⁹ M.Xəzani. "Kitabi-tarixi Qarabağ". Yenə orada, s. 94.
- ²⁰ R.M.Camalıoğlu. "Pənah xan və İbrahim xanın Qarabağda hakimiyyətləri və o zamanın hadisələri". Yenə orada, s. 204.
- ²¹ M.R.Fəna. "Tarixi-cədid Qarabağ". Yenə orada. s. 248.
- ²² Baharlı. "Əhvalatı Qarabağ". Yenə orada. s. 270.
- ²³ H.İ.Əlizadə. "Şuşa şəhərinin tarixi". Yenə orada. s. 310.
- ²⁴ H.Qarabaği. "Qarabağ vilayətinin qədim və cədid keyfiyyət və övzaları". Yenə orada. s. 350.
- ²⁵ A.A.Bakıxanov. "Qyulistani İram". Bakı, 1991.
- ²⁶ K.Fateh. "Şəki xanlığının tarixi" - Şəki xanlığının tarixindən. Bakı, 1958.
- ²⁷ Butkov P.Q. Materiali dlya novoy istorii Kavkaza s 1722 po 1802 q. SPb. 1869. tom.I-III.
- ²⁸ Mustafazadə T. Azərbaycan i Rusko-Turetsskoye otnoşeniye (pervoy polovine XVIII veka), Bakı, 1993.
- ²⁹ Mamedova Q. Russkiye konsuli ob Azerbaydjane, Bakı, 1989.
- ³⁰ Mustafaev Dj. Severniye xanstva Azerbaydjana i Rossiya (konets XVIII- naçalo XIX v.), Bakı, 1984.
- ³¹ Sadıqov H. Rusiya-Türkiyə münasibətlərində Cənubi Qafqaz problemi (1787-1829-cu illər). Bakı, 1991.
- ³² Əliyev F. Əliyev M. Naxçıvan xanlığı. Bakı, 1996; Əliyev F. Əliyev M. İrəvan xanlığı. Bakı, 1998.
- ³³ İskenderova M. Bakinskoe xanstvo. Bakı, 1999. K voprosu o russkoy orientatsii v Azerbaydjane v 2 treti XVIII veke v osveşeni Sovetskix istorikov /po materialom periodičeskix izdaniy/ Azərb. EA Xəbərləri, tarix, fəls. və hüquq seriyası, 1991, N: 1. Həmidova Ş. Qarabağ xanlığının Kartli-Kaxetiya çarlığı ilə münasibətləri tarixindən (XVIII əsrin 80-90-cı illəri), Azərb. EA Xəbərləri, tarix, fəls. və hüquq seriyası, 1969, N: 2; Həmidova Ş. Gəncə xanlığının Kartli-Kaxetiya çarlığı ilə münasibətləri tarixindən (XVIII əsrin 80-90-cı illəri), Azərb. EA Xəbərləri, tarix, fəls. və hüquq seriyası, 1972, N: 2; Məmmədov H. Osmanlı imperiyasının xarici siyasətində Azərbaycan xanlıqları. Azərb. EA Xəbərləri. tarix fəls. və hüquq seriyası, 1989; Qadjiyeva S. Azərbaycan v plane russkoy diplomatii v 80-e qodı XVIII v. Azərb. EA Xəbərləri, tarix, fəls. və hüquq seriyası, 1986, N: 2, s. 52; Dəlili H. Fətəli xan Əfşarın Azərbaycan dövləti yaratmaq təşəbbüsü. (XVIII əsrin 50 - 60-cı illəri) Azərb. EA Xəbərləri tarix fəls. və hüquq seriyası, 1975, N: 1. s. 40.
- ³⁴ Dubrovin N.F. İstoriya voynı i vladıçestva russkix na Kafkaze. Tom I, SPb. 1886.

³⁵İbrahim Yüksel "Carlic Rusiyasının Azərbaycanı istilası və Osmanlı devletinin tutumu"- Kafkas araştırmaları. İstanbul, 1988.

³⁶Sema İsiktan. "1787-1792. Osmanlı-Rus harbi sırasında ve sonrasında Osmanlı devletinin Dağıstan hanları ile münasibetleri" Kafkas araştırmaları. İstanbul, 1988.

³⁷Aslan A. "Rusyanın Kırım ve Gürcüstanı ilhakından sonra Osmanlı devletinin Cerkes kabileleri ile münasibetleri (1784 - 1829)" -Kafkas araştırmaları. İstanbul, 1988.

³⁸Cemal Gökçe. Kafkasya ve Osmanlı imparatorluğunun Kafkasya siyaseti, İstanbul, 1979, səh. 105; İbrahim Yüksel. Göstərilən əsəri.

³⁹Cevdet Paşa. Tarih Cevdet. c. I- VI, İstanbul, 1994.

⁴⁰Kurat A.N. Türkiyə və Rusiya: XVIII yüzil sonundan Kurtuluş savaşlarına qədər Türkc-Rus ilişkileri (1798-1919). Ankara, 1970.

⁴¹Uzuncarsılı İsmail Haggi. Osmanlı tarihi. c. IV, Ankara, 1988.

⁴²Yılmaz Öztüna. Türkiyə tarihi. İstanbul, 1967.

⁴³Çakmak M.A. Hanlıklar devrinde Azərbaycan-Türkiyə münasibetleri (1723 - 1829). Doktora tezi. Ankara, 1996.

I FƏSİL: XVIII ƏSRİN II YARISINDA AZƏRBAYCANIN DAXİLİ-SİYASİ VƏZİYYƏTİ VƏ BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR

XVIII əsrin II yarısı Azərbaycan tarixində İran hökumranlığına son qoyulması, xarici müdaxiləçilərə qarşı mübarizənin kəskinləşməsi və xanlıqlar adlanan müstəqil Azərbaycan dövlətlərinin meydana gəlməsi ilə xarakterizə olunur.

İran əsarətindən xilas olmuş Azərbaycan ərazisində Quba, Bakı, Şəki, Şamaxı, Qarabağ, Naxçıvan, İrəvan, Talış, Gəncə, Dərbənd, Salyan, Cavad, Qaradağ, Təbriz, Marağa, Ərdəbil, Urmiya, Xoy, Maku və Sərabda müstəqil feodal dövlətləri-xanlıqlar yaranmışdı. Azərbaycan xanlıqlarının yaranması təsadüfi olmayıb, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi uğrunda mübarizəsində qanunauyğun hal idi.

Azərbaycan torpaqlarının vahid dövlətdə birləşməməsi ölkənin mədəni, iqtisadi və siyasi inkişafına mane olurdu. Belə bir vəziyyət Azərbaycan ərazisinə göz tikmiş müxtəlif xarici qüvvələrin müdaxiləsinin artmasına şərait yaradır və xanlıqların mövqeyini zəiflədərək onların xarici siyasət xəttinə zərbə vururdu.

Bu dövrdə Qərbi Avropa dövlətləri və Rusiya yeni - yeni müstəmləkələr əldə etmək uğrunda mübarizəni daha da gücləndirmişdi. Zaman keçdikcə dünyanın bölüşdürülməsi uğrunda mübarizə daha da şiddətlənirdi. Belə bir şəraitdə "..... zəif inkişaf etmiş ölkələr, xüsusi ilə hədsiz təbii sərvətə və böyük strateji coğrafi mövqeyə malik Azərbaycan rəqabət edən dövlətlər arasında başlıca obyektlərdən biri idi"¹.

XVIII əsrin ortalarında Azərbaycan ərazisində yaranmış xanlıqlar öz müstəqilliklərini qoruyub saxlamaq, qonşu dövlətlərlə qarşılıqlı münasibətlərini tənzim etmək üçün özünəməxsus xarici siyasət yeritmişdilər. Xanlıqların xarici siyasət xəttinin obyektiv şəkildə təhlili həmin dövrün beynəlxalq vəziyyətini və onun bu prosesə göstərdiyi təsirin vacibliyini üzə çıxarır. Lakin qeyd olunan vaxt Azərbaycan xanlıqlarının daxili-siyasi vəziyyətini də nəzərdən qaçıрмаq olmaz. Xanlıqların daxili-siyasi vəziyyəti birbaşa onların xarici siyasət xəttini müəyyən edirdi.

Azərbaycanın geosiyasi mövqeyi onun beynəlxalq münasibətlərdə vacib yer tutmasına səbəb oldu. Azərbaycan xanlıqlarının qonşu dövlətlərlə qarşılıqlı münasibətləri həm xanlıqların daxili vəziyyəti, həm də beynəlxalq hadisələrin təsiri altında tənzimlənirdi. Xanlıqların xarici siyasətində xanlar tərəfindən taxt-tacda öz hakimiyyətini möhkəmləndirmək, onu qorumaq, xarici iqtisadi əlaqələri təmin etmək başlıca yerlərdən birini tuturdu. Lakin xanlıqlar arasındakı çəkişmələr onların bu siyasətinə böyük zərbə vururdu. Urmiya, Şəki və Qarabağ xanları xarici siyasətdə Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsinə nail olmağa xüsusi diqqət yetirmişlər. Azərbaycan xanlıqları bu məqsədləri həyata keçirmək üçün əsasən qonşu dövlətlərlə müvafiq münasibətlər yaratmağa çalışırdılar.

Qarabağ xanlığı elan edildikdən sonra başlıca vəzifə onun möhkəmlənməsinə nail olmaq idi. Lakin tezliklə Şuşa qalası salındıqdan sonra Məhəmməd Həsən xan Qarabağ xanlığına hücum etsə də məğlub olmuşdu. Məhəmməd Həsən xandan sonra 1759-cu ildə Şuşa üzərinə Urmiyalı Fətəli xan Əfşar hücum etmiş və Qarabağ uğrunda 8 ay davam edən mübarizə nəticəsində Pənah xan Urmiya xanlığından asılılığı qəbul etməyə məcbur olmuşdu.

XVIII əsrin ortalarında yeni yaranmış Azərbaycan xanlıqları içərisində cənubda yerləşən Urmiya xanlığı mühüm yer tuturdu. Əsası Nadir şahın əmisi oğlu Fətəli xan Əfşar tərəfindən qoyulan Urmiya xanlığı ilk olaraq birləşdirmə siyasətinə başladı. Bu zaman Franda hakimiyyət uğrunda mübarizə güclənmişdi. Yaranmış vəziyyətdən istifadə edən Fətəli xan Təbrizi tutaraq paytaxtı buraya köçürmüş və Azərbaycan torpaqlarını birləşdirmək uğrunda fəaliyyətə başlamışdı. Güney Azərbaycan torpaqlarını öz hakimiyyəti altında birləşdirmiş Fətəli xan Əfşar 1751-ci ildə İrəvan xanlığı üzərinə hücumu keçmişdi. Bu yürüşün uğursuzluğu nəticələnməsinə baxmayaraq 1753-cü ilin sonu 1754-cü ilin başlanğıcında Fətəli xan hakimiyyətini Mərkəzi və Qərbi İrana yaya bilməmişdi.

1759-cu ildə Fətəli xan Əfşar Qarabağ xanlığını da özündən asılı vəziyyətə salmışdı². Qarabağ xanlığının Fətəli xandan asılı düşməsi onun digər xanları da tabe etməsinə şərait yaradırdı. Lakin İranda hakimiyyət başına gələn Kərim xan Zənd buna imkan vermədi.

XVIII əsrin 50-ci illərində Şimali Azərbaycan xanlıqları içərisində ən güclüsü Şəki xanlığı idi³. Xanlığın banisi Hacı Çələbi xan Təbrizdək hücum etmişdi, bundan əlavə o Qarabağ xanlığını da ələ keçirmək istəyirdi. Lakin bu baş

tutmadığından Hacı Çələbi öz qüvvələrini möhkəmləndirməyi lazım bilmiş, Qəbələ və Ərəş sultanlıqlarını özünə tabe etmişdir.

Hacı Çələbi xanın güclü mövqeyi və onun getdikcə möhkəmlənməsi Kartli-Kaxetiya çarlığını narahat etdiyindən Qarabağ və Gəncə xanlıqlarını daim Şəki xanlığına qarşı qaldırmağa çalışmışdı. 1751-ci ildə Kartli çarı Teymuraz və Kaxet çarı İrakli Carda Hacı Çələbi ilə vuruşmalı oldular. Hacı Çələbi bu döyüşdə uğur qazandı. Bu qələbə ona qarşı ittifaq yaranmasını sürətləndirdi. Gürcü çarları tərəfindən qızısdırılan qarabağlı Pənah xan, qaradağlı Kazım xan, naxçıvanlı Heydərqulu xan və gəncəli Şahverdi xan birləşərək ona qarşı çıxdılar. Lakin Gəncə yaxınlığında Qızıl Qaya adlanan yerdə İrakli həmin xanları aldadaraq mühasirəyə alıb tutur. Tezliklə Hacı Çələbi Azərbaycan xanlarının köməyinə gəlir və onları azad edir. Bu milli birlik baxımından tariximizin öyrətdiyi ən ibretli səhifələrdən biridir. Lakin Azərbaycan xanlıqları arasında çəkişmələr yenə də davam edirdi. Bu isə daxilə və beynəlxalq münasibətlər sistemində Azərbaycanın mövqeyini tamamilə zəiflədirdi.

Şimalda yerləşən xanlıqlardan ən qüdrətli olan Quba xanlığı Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsi siyasətini yürüdən qubalı Fətəli xanın (1758-1789) hakimiyyəti dövründə Cənubi Qafqazın siyasi həyatında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Hələ xan taxtının vəliəhdi kimi Fətəli xan çox qısa müddətdə Salyan sultanlığını Quba xanlığına qatmış, atasının ölümündən sonra isə Dərbənd, Cavad, Bakı və Şamaxı xanlıqlarını öz hakimiyyətinə tabe etmişdir. Şəki xanlığı da müəyyən müddət Quba xanlığından asılı vəziyyətə düşmüşdür. XVIII əsrin 60-80-ci illərində Quba xanlığı Azərbaycanın ən qüdrətli xanlıqlarından birinə çevrilmişdir.

Lakin, 1789-cu ildə Qubalı Fətəli xanın vəfatından sonra onun tərəfindən birləşdirilmiş Azərbaycanın Şimal-Şərq torpaqları dağılmağa başladı. Quba xanına qarşı çıxanlardan birincisi Keçmiş Şamaxı xanının oğlanları idi. Bu işdə onlara Fətəli xanın birləşdirmə siyasətinin əleyhinə olan qarabağlı İbrahim xan, şəkili Məhəmməd Həsən xan, avarlı Ümmə xan və b. kömək edirdi⁴. Şəkili Məhəmməd Həsən xan Fətəli xanın vəfatından sonra Şamaxıya hücum etmişdi. Şəhərdə olan Fətəli xanın böyük oğlu Əhməd xan Qubaya qaçmış və orada öztünü xan elan etmişdi.

Arxiv sənədlərinin məlumatına görə qeyd olunan vaxt şəkili Məhəmməd Həsən xan bir tərəfdən Quba xanlığının ərazisini ələ keçirməyə çalışır, digər tərəfdən isə həmin dövrdə böyük nüfuza malik olan Qarabağ xanlığı ilə dostluq münasibətlərinə üstünlük verirdi. Məlumdur ki, hər iki xan Quba xanlığının əleyhinə idi və onun zəifləməsinə çalışırdılar. Bu haqda S.Bronevski yazır ki, qarabağlı İbrahim xan Fətəli xanın dövründə Şamaxı xanlığını ondan almaq və öz oğlanlarını Şamaxı xanlığında hakim etmək niyyətində idi⁵.

1792-ci ilin əvvəlində Mustafa bəy 3000-lik qüvvə toplayıb və Şəki xanından da 4000 nəfər kömək alıb Şamaxıya hücum etdi. Qasım xan məğlub

olaraq Qubaya qaçdı. Hakimiyyətə gələn Mustafa xan Şəki xanlığını da tabe etmək məqsədilə 1793-cü ildə qazıqumuqlu Surxay xan və Ərəş sultanı Şahabəddinlə birgə üç tərəfdən Şəki xanlığına hücum etsədə, onların bu cəhdi baş tutmamışdı.

Qeyd olunduğu kimi Fətəli xanın vəfatından sonra onun oğlu Əhməd xan Quba xanı elan edilmişdi. Şamaxı xanlığı itirildikdən sonra Əhməd xanın naibi Qubad sultan Salyandan qovuldu⁶.

Bu hadisədən sonra Bakı xanı Məhəmmədqulu xan da Quba xanlığına xərac verməkdən imtina etdi.

1791-ci ilin martında Əhməd xan öldükdən sonra 13 yaşlı Şeyxəli Quba xanı elan olundu. Əvvəlki Bakı xanı Mirzə Məhəmmədi hakimiyyətə gətirmək və həmçinin Bakı xanlığını yenidən özündən asılı vəziyyətə salmaq məqsədi ilə Şeyxəli xan silaha əl atır. İyunun axırında Şeyxəli xan Bakını mühasirəyə alır⁷. Ciddi müqavimətə rast gəldiyi üçün rus generalı Qudoviçə müraciət edir. Qudoviç əvvəl ona köçək etmək niyyətində olsa da Bakılı Məhəmmədqulu xandan məktub aldığı üçün bu niyyətindən əl çəkir⁸.

1792-ci ildə Məhəmmədqulu xan vəfat edir və Şeyxəli xanın istəyi ilə Mirzə Məhəmməd xan Bakı xanı elan olunsada, tezliklə öz qardaşı oğlu Hüseynqulu xan tərəfindən taxtdan salınır. Yeni xan Quba xanlığına xərac verməkdən boyun qaçırır. Quba xanlığı ilə Bakı xanlığı arasındakı mübarizə bir çox illər davam etmişdi. Şeyxəli xan eyni zamanda Mustafa xan tərəfindən taxtdan salınmış Şamaxılı Qasım xan ilə də mübarizə aparırdı. 1795-ci ilin əvvəllərində Şeyxəli xan Şamaxı xanlığı üzərinə yürüşə hazırlaşsa da, güclü leysan yağdığı üçün bu yürüş baş tutmur.

Azərbaycan xanlıqları arasındakı çəkişmələr onların müstəqilliyini saxlamağa böyük zərbə vurur və qonşuluqda yerləşən iri dövlətlərin bu əraziyə təcavüzünü gücləndirirdi.

XVIII əsrin II yarısında İngiltərədə başlamış sənaye inqilabı bir neçə il ərzində Fransa, Almaniya, Rusiya və başqa ölkələri bürüyən dünya əhəmiyyətli hadisə idi⁹. Avropa ölkələrinin müstəmləkəçiləri Şərq ölkələrinin, o cümlədən Azərbaycanın sərvətlərini ələ keçirməyə çalışırdılar. Onlar müxtəlif ticarət şirkətləri təsis etmək yolu ilə bu ölkələri əvvəlcə iqtisadi, sonra isə siyasi cəhətdən asılı vəziyyətə salmaq çalışırdılar.

Qeyd olunan dövrdə Azərbaycanın beynəlxalq mövqeyi iki böyük imperiyanın - Rusiya və Türkiyənin mövqeyi ilə sıx bağlı idi. Azərbaycan xanlıqlarını həm Rusiya, həm də Türkiyə öz tərəfinə çəkməyə çalışırdı. Volqa-Xəzər tranzit su yolu ilə sıx bağlı olan xanlıqlar Rusiya ilə, ölkənin qərb, cənub-qərb hissəsində yerləşən xanlıqlar isə çox zaman Türkiyə ilə təmasda olurdular.

Qərb dövlətlərinin Azərbaycana marağı Rusiyanın bu bölgəyə olan işğalçılıq siyasətinə zidd olduğu üçün onu çox narahat edirdi. Bu dövrdə Rusiyanın manufaktura sənayesinin sürətli inkişafı xammal və satış bazarına olan ehtiyacı get - gedə artırırdı¹⁰. Müxtəlif kənd təsərrüfatı məhsulları ilə zəngin olan Azərbaycan

inkışaf etməkdə olan Rusiya manufaktura sənayesi üçün ən əlverişli xammal mənbəyi və satış bazarı ola bilərdi. Buna görə də, I Pyotr dövründən çarizm Azərbaycan ərazisini rus manufakturasının xammal bazasına çevirməyə çalışırdı. Azərbaycan eyni zaman da öz coğrafi mövqeyinə görə Rusiyanın Şərq ölkələri ilə yaratmaq istədiyi iqtisadi əlaqələr üçün əsas vasitə idi. Məhz buna görə də Rusiya dövlətinin Xəzər dənizində fəaliyyətinin artması bilavasitə həm hərbi-strateji nöqtəyi nəzərdən böyük əhəmiyyət kəsb edir, həm də ticarət məsələləri ilə sıx bağlı idi".

XVIII əsrin II yarısında Rusiyanın xarici siyasəti ümumiyyətlə I Pyotr ənənələrini davam etdirirdi. Rusiya dövləti Qara dənizə çıxmaq uğrunda Türkiyə ilə mübarizə aparır, Ukrayna və Belorusiya torpaqlarının Rusiyaya birləşdirilməsinin həllinə çalışır, həmçinin Şimal müharibəsi nəticəsində Pribaltikada qazanılmış müvəffəqiyyətlərini möhkəmləndirməyə can atırdı¹². Xarici siyasətin göstərilən əsas istiqamətləri ilə eyni vaxda Rusiya diplomatiyası Xəzər dənizi və onun ətrafı ilə bağlı olan problemləri də həll etməli idi¹³.

Xəzərsahili ərazilərə, o cümlədən Azərbaycan torpaqlarına işğalçı məqsədini həyata keçirməkdə Rusiya üçün başlıca maneə Osmanlı imperiyası idi. Qərbi Avropa dövlətlərinin, xüsusilə İngiltərənin dəstəklədiyi Türkiyə özünün daxili çətinliklərinə baxmayaraq, Rusiyanın bu regionlarda möhkəmlənməsinə yol verməməyə çalışırdı.

II Yekaterinanın hakimiyyətinin (1762-1796) ilk vaxtlarından başlayaraq Rusiyanın Polşa ərazisinə müdaxiləsi beynəlxalq vəziyyəti daha da kəskinləşdirdi. 1763-cü ildə Polşa Kralı III Avqust vəfat etdiyi zaman II Yekaterina öz sevimlisi polyak əsilzadələrindən olan Stanislav Ponyatovskinin Polşa taxt-tacına namizədliyini irəli sürmüşdü. Avstriya və Fransa hökuməti Rusiyanın Polşada nüfuzunu qırmaq üçün Osmanlı dövlətini Rusiya ilə müharibəyə təhrik edirdilər¹⁴.

Polşa əsilzadələrinin II Yekaterinanın təklifinə etiraz etdiyini bəhanə edən rus qoşunları Varşava üzərinə hücumə keçmişdi. Polyaklar bu zaman rus qoşunlarını Polşa ərazisindən çıxarmaq üçün Osmanlı dövlətindən kömək istəmişdi. Osmanlı dövləti bu istəyə tərəfdar olduğunu bildirmişdi¹⁵.

Türkiyə sultanı III Mustafa (1757 - 1774) Rusiyaya qarşı çoxdan müharibə etmək fikrində idi. Lakin dövlətin baş vəziri Rağib paşa Osmanlı dövlətinin hərbi cəhətdən Avropa ölkələrindən geri qaldığını nəzərə alaraq Sultanı bu müharibədən çəkəndirmişdi. Lakin artıq Osmanlı sultanını fikrindən çəkəndirmək mümkün deyildi. Hətta Sultan onu müharibə etməkdən çəkəndirməyə çalışan yeni baş vəziri Mehmed paşanı vəzifəsindən azad etmişdi¹⁶.

1768-1774-cü illərdə baş vermiş Rusiya-Türkiyə müharibəsi ərəfəsində Rusiyanın Qara dənizdə donanma saxlamaq hüququ yox idi. Beləki Buq çayının mənsəbi, Dnepr və Don çaylarının mənsəbləri istisna olunmaqla Qara dənizin bütün şimal sahilləri Osmanlı dövləti və onun vassalı olan Krım xanlığının nəzarəti

altında idi. Osmanlı dövləti Qara dənizi öz daxili dənizi hesab edərək buraya xarici gəmiləri buraxmırdı.

Bu müharibə Rusiya üçün daha vacib idi. Rusiyanı Türkiyə ilə müharibəyə sövq edən mühüm amillər mövcud idi. Rusiyanın beynəlxalq ticarət əhəmiyyəti olan Dnepr və Volqa çayları Qara və Xəzər dənizinə axırdı. Bu dənizlər həmin çayların beynəlxalq ticarətdə bir növ davamı idi. Bütün rus tacirləri Qara və Xəzər dənizləri vasitəsi ilə bir çox ölkələrlə mənfəətli ticarət apara bilərdilər. Lakin Qara dəniz hövzəsində hakimiyyət demək olar ki, tamamilə Türkiyənin əlində idi. Qara dənizi özünün "daxili dənizinə" çevirən Osmanlı hökuməti burada başqa dövlətin bayrağı altında gəmilərin üzməsinə yol vermirdi.

Türkiyənin belə hərəkəti açıqdan - açığa Rusiya dövlətini qıcıqlandırır. II Yekaterina bu regionda öz təcavüzkarlıq siyasətini genişləndirməyi nəzərdə tuturdu.

Rusiya Türkiyəyə qarşı hərbi əməliyyatlara eyni zamanda üç cəbhədə: cənub - qərbdə (Dunay), Cənubda (Kırım) və "Gürcüstanın dəvəti ilə 1769-cu ildə rus qoşunlarının gəlmiş olduğu Zaqafqaziyada (Cənubi Qafqazda¹⁷ - Q.G.) başladı¹⁸.

Müharibədə Qafqaz problemi mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdi. Təsədüfi deyildir ki, müharibədə ayrıca olaraq "Qafqaz cəbhəsi" olmuş və müharibə aparan hər iki dövlət bu cəbhəyə özünün ən sınaqmış qoşunlarını göndərmişlər¹⁹.

Müharibənin gedişində Azərbaycan xanlıqları ilə siyasi münasibətlərin saxlanılması hər iki dövlətin diqqət mərkəzində olmuşdur. Beləki, Osmanlı hökuməti bu müharibənin gedişində hərbi qüvvə və siyasi təsir baxımından başqa xanlıqlardan fərqlənən Qarabağ və Quba xanlıqlarının onun tərəfini saxlamasını istəmişdir. 1769-cu ildə III Mustafanın fərmanı ilə türk elçiləri Gəncə, Təbriz, Dərbənd, İrəvan, Tiflis, Kabardin feodallarının yanında olmuşdu. Bu zaman Türkiyənin tərəfində duran Kərimxan Zənd də bu elçiləri qəbul etmişdir²⁰. Bundan başqa Osmanlı dövlətinin 1770-1771-ci illərdə Quba xanlığına göndərdiyi elçiliyin məqsədi də Fətəli xandan rus qoşunlarını Azərbaycan ərazisinə buraxmamaq xahişi olmuşdu²¹.

Rusiya dövləti hələ XVI əsrdən başlayaraq Xəzər dənizi vasitəsi ilə Hindistan kimi uzaq bir ölkə ilə, azərbaycanlılar, dağıstanlılar və Orta Asiya xalqları ilə ticarət aparırdı. Buna görə də Rusiya Xəzər ticarətində hegemon mövqə tutmaq üçün Cənubi Qafqazı öz təsiri altına almağa və burada siyasi dayaq mərkəzi yaratmaqla Türkiyənin və İranın həmin yerlərə göstərdiyi təsirin qarşısını hər vasitə ilə almağa çalışırdı. Bu məqsədlə Rusiya 1770-ci ildə Quba xanlığı ilə Türkiyənin "birləşməsindən" ehtiyat edərək Xəzərsahili vilayətlərdə bir sıra müdafiə tədbirləri görmüşdü²².

Həmin dövrdə İranda hakimiyyət uğrunda mübarizə aparan Kərim xan Zənd yaranmış beynəlxalq gərginlikdən istifadə edərək Azərbaycan xanlıqlarını özünə tabe etməyə çalışırdı. Bundan başqa 1768-1774-cü illər Rusiya-Türkiyə

müharibəsinin əvvəlində Kərimxan Zənd Rusiyaya münasibətində bitərəf mövqedə idi. Lakin ...rus qoşunlarının Kartli-Kaxetiya ərazisinə gətirilməsi onu və Azərbaycan xanlarını həyacanlandırmışdı²³. Onları sakitləşdirmək üçün Rusiya hakim dairələri onlara "xüsusi müraciət" etmişdi. Bu müraciətdə rus qoşunlarının həmin əraziyə gəlməsinin "sülhməramlı" olduğu²⁴ və qoşunların Kartli - Kaxetiya çarlığı ərazisində yerləşdirilməsinin xanlıqların şərəfinə toxunmayacağı vəd edilirdi²⁵. Bundan başqa Rusiyanın hakim dairələri Azərbaycan xanlıqlarının gürcü hakim dairələri ilə yaxınlaşmasında maraqlı idilər. Rusiyanın Ənzəlidəki Konsulu Boqolyubova təklif olunmuşdu ki, Xarici İşlər Kollegiyasının məktubu fars dilinə çevrilsin və tezliklə bütün xanlara, ilk növbədə Qubalı Fətəli xana, şəkili Hüseyn xana, qarabağlı İbrahimxəlil xana və gəncəli Məhəmməd xana çatdırılsın ki, həmin xanlar əlahəzrət rus imperiyasının "sülhsevər" siyasətindən xəbərdar olsun²⁶.

1768-1774-cü illərdə olmuş Rusiya-Türkiyə müharibəsinin gedişi məsələləri mövzumuza aid olmadığı üçün bu problemə toxunmuruq. Lakin onu qeyd etmək lazımdır ki, bu çətin və ağır müharibədə Rusiyanın içərilərinə girmək üçün Türkiyə ordusunun göstərdikləri bütün cəhdlər nəticə verməmişdi.

1769-cu il kompaniyası Türkiyə üçün müvəffəqiyyətsizliklə qurtarmış, sonrakı 1770-ci il kompaniyası həm quruda, həm də dənizdə Rusiyanın üstünlüyü ilə başa çatmışdı. Rus sərkərdələri P.A.Rumyantsevin, A.V.Suvorovun bacarıqlı döyüş taktikaları nəticəsində Rusiyanın hərbi hissələri böyük müvəffəqiyyətlər qazanmışdır. 1774-cü ilin 10 iyulunda Kiçik-Qaynarca kəndində Türkiyə ilə Rusiya arasında sülh müqaviləsi imzalanmışdır. Bu müqaviləyə əsasən Krım, Kuban və Bucaq Türkiyənin nəzarətindən çıxır, Krımda Kerç və Yeniqala, Qara dəniz sahilində Kinburn Rusiyaya verilir. Bunlardan başqa Rusiya Azovda möhkəmlənmək hüququ aldı. Osmanlı dövləti Rusiyanın gəmilərinə boğazlardan sərbəst keçmək hüququ verir və 4,5 mln. manat təzminat ödəyirdi²⁷.

Kiçik-Qaynarca sülh müqaviləsi Rusiyanı Qara dəniz dövlətinə çevirdi və cənubda, Balkanlarda, xüsusilə Cənubi Qafqazda onun yeni torpaqlar zəbt etməsinə imkan yaratdı.

Bu niyyətin həyata keçirilməsində Rusiyanın ən yaxın müttəfiqi Kartli-Kaxetiya çarlığı oldu. Lakin həmin vaxt birdən-birə Kartli-Kaxetiya çarlığı Osmanlı dövləti ilə yaxınlaşmaq istəmişdir²⁸. 1776-cı ilin yayında II İraklinin səlahiyyətli nümayəndəsi Knyaz "Corci" (Qurqen Enikolopaşvili) çox saylı heyətlə İstanbulla gəlmiş və burada böyük hörmətlə qarşılanmışdı. Bu haqda Cövdət paşa yazır: "...birdən-birə II İraklinin Osmanlı dövlətinə sığınaq ondan yardım istəməsi təəccüblü bir işdi"²⁹. Buna cavab olaraq Türkiyədən II İrakliyə göndərilən hədiyyələr Osmanlı dövlətinin bu dostluğa meyli olmasına dələlət edir. Bu zaman Kartli-Kaxetiya çarlığı ilə İran arasındakı münasibətlər xeyli gərgin idi³⁰. Görünür II İraklinin bu siyasətində məqsədi İrani qorxutmaq, Türkiyədən toxunulmazlıq təminatı almaq və Azərbaycan xanlıqlarına qarşı açıq təcavüzü gücləndirmək olmuşdu.

Kiçik-Qaynarca sülhü ilə qane olmayan II Yekaterina "Yunan layihəsi" adlanan layihə irəli sürmüşdü. Bu layihəyə əsasən türklər Avropadan qovulmalı və "Yunan imperiyası" bərpa olunmalı idi. Osmanlı dövlətinin əvvəlki qüdrətin sarsıldığını bilən II Yekaterina bundan istifadə edərək Osmanlı dövlətini məhv etmək qənaətinə gəlmişdi. Bunun üçün Qara dənizə çıxmaq və Krımı Rusiyaya ilhaq etmək, daha sonra isə İstanbulu və Egey dənizindəki adaları Rusiyanın himayəsi altına alaraq sözdə bir yunan dövləti qurmağı planlaşdırmışdı³¹. II Yekaterina Türkiyə üzərində nəzərdə tutduğu qələbəsindən sonra Türkiyə imperiyasının xarabalıqları üzərində sabiq Bizans imperatorluğunu bərpa etməyi qərara aldı³². O, hətta bu münasibətlə ortancıl nəvəsinin adını Konstantin qoymuşdu. Onu yunanca öyrətmək məqsədilə kiçik vaxtından yunan qadınlarından birini ona tərbiyəçi təyin etmişdi³³.

Rusiya dövlətinin, habelə bir sıra Qərbi Avropa ölkələrinin Türkiyəyə qarşı birgə mübarizə aparmaq cəhdi "Şərq məsələsinin" meydana çıxmasına səbəb oldu. XVIII əsrin 60 - 80- ci illərində Şərq məsələsi Avropa ölkələrinin siyasətində ümdə yerlərdən birini tuturdu. Şərq məsələsi yeni müharibələrin, habelə mürəkkəb diplomatik münaqişələrin başlamasına səbəb oldu. Bu məsələnin həyata keçirilməsində Rusiya başlıca rol oynayırdı. 1783-cü ildə Krımın Rusiya tərəfindən işğal olunması və Kartli-Kaxetiya çarlığının Georgiyevsk müqaviləsi³⁴ əsasında Rusiyanın protektoratlığına keçməsi, Rusiyanın "Şərq məsələsi"nin həllində atdığı ən "uğurlu" addım idi.

1783-cü ildə bağlanmış Georgiyevsk müqaviləsi nəticəsində Kartli-Kaxetiya çarlığının Rusiyanın himayəsinə keçməsi Rusiyanın Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda siyasi təsirini gücləndirmişdi. Bu hadisələr haqqında növbəti fəsillərdə daha ətraflı məlumat veriləcəkdir.

Həmin dövrdə Azərbaycan torpaqları uğrunda mübarizə aparan dövlətlərdən biri də İran idi. Kərim xan Zəndin ölümündən (1779) sonra İsfahanda oturub özünü şah elan edən Əlimurad xan Rusiyanın Cənubi Qafqazda nüfuzunun artmasından istifadə etməyə çalışaraq Azərbaycan torpaqlarını Rusiya ilə bölüşdürmək niyyətinə düşmüşdü. Qeyd etmək lazımdır ki, Əlimurad xan hakimiyyət başına gəlməyə can atarkən, İranın rəsmi şahı olmadığı halda Azərbaycanın bir sıra xanlarından tabe olmaq rəmzi kimi, girov və ya qiymətli daş-qaş göndərilməsini tələb etmişdi. Məsələ o yerə çatmışdı ki, Əlimurad xan, hətta 1784-cü ildə Osmanlı dövlətinə qarşı Rusiyadan kömək almaq və hakimiyyətini möhkəmləndirmək məqsədilə Moskvaya öz nümayəndəsini göndərmişdi. O, nümayəndəsi Məhəmməd xana tapşırırmışdı ki, göndəriləcək kömək əvəzində vaxtilə Rusiyanın tərkibində olmuş torpaqlardan savayı Qarabağ, Naxçıvan və İrəvan vilayətləri də Rusiya imperiyasına güzəştə getməyə hazırdir³⁵.

Göründüyü kimi yaranmış beynəlxalq şəraitdən istifadə edərək Əlimurad xan hakimiyyətdə möhkəmlənmək naminə Azərbaycan torpaqlarını özününkü sayaraq Rusiyaya verməyi vəd edirdi.

XVIII əsrin sonlarına doğru mürəkkəb, ziddiyyətli və dəyişkən beynəlxalq münasibətlərdə Azərbaycan xanlıqları mühüm yer tuturdu. Qeyd olunan vaxt Azərbaycan xanlıqları öz müstəqilliklərini qoruyub saxlamaq, aralarındakı münasibətləri tənzim etmək üçün ölkəyə göz dikən müxtəlif qüvvələr ilə hesablaşmalı olurdular. Bu qüvvələr bir tərəfdən qonşu İran, qərbdəki xristian qonşular, digər tərəfdən isə Rusiya və Avropa dövlətləri olan İngiltərə, Fransa idi.

Azərbaycan tarixşünaslığında Azərbaycana göz dikən qonşu dövlətlər sırasında "Türkiyə təcavüzü" xüsusilə vurğulanmışdır.³⁶ Lakin hadisələrin obyektiv şəkildə işıqlandırılması bu konsepsiyanın yanlış olduğunu üzə çıxarır.

1787-1791-ci illərdə baş vermiş Rusiya - Türkiyə müharibəsində ən mühüm amillərdən biri Türkiyənin Rusiyanın Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycan ərazisində işğalçı məqsədlərinin genişlənməsinə imkan verməməsi idi.

Türkiyə ilə Rusiya arasında müharibənin başlaması bir çox Avropa dövlətlərinin ürəyindən idi. Onlar bu iki dövlət arasında münasibətləri daha da gərginləşdirməyə çalışırdılar. 1788 - ci ilin əvvəllərində Avstriya imperatoru II Yekaterinaya bildirirdi ki, Ali Həzrətin (II Yekaterinanın - Q.G.) təbəələrindən birinin (səfir Bulqakovun) Türkiyə tərəfindən həbs edilərək "Yeddi күnbөz" qalasına salınmasını eşitək, bu hadisədən mütəəssir olduğumu nümayiş etdirmək məqsədi ilə qoşunlarıma əmr etmişəm ki, müsəlmanların əleyhinə hərbi əməliyyata başlayıb, onları cəzalandırınsınlar³⁷.

Avstriya qoşunları hərbi əməliyyata başlarkən ruslar artıq Özü qalasını (Oçakov), Benderi və Akermanı ələ keçirmişdilər. Avstriya qoşunları isə döyüşlərin ilk günündən məğlubiyətə düşər oldular.

Türkiyə hərbi hissələrinin Avropa cəbhəsində məğlub olması Rusiyanın və digər Avropa ölkələrinin Yaxın Şərqi, o cümlədən Azərbaycan ərazisini özlərinin "xammal bazasına" çevirmək arzusunu həyata keçirməyə geniş imkan yaratdığı üçün bu məğlubiyət onların ürəyincə idi. Bunu müharibə başlayandan bir il sonra, 1788-ci ildə Londonda nəşr olunmuş "Türklərin müasir müharibə barədə mülahizələri" kitabı da təsdiq edirdi. Kitabın müəllifi milliyətcə fransız olan Volneya idi. Kitabın müəllifinin yazdığına görə Rusiya və Avstriya Türkiyəni bölüşdürmək barədə məxvi layihə hazırlamışlar. Kitabda türklərin Avropadan qovulmasına müsbət bir hal kimi baxılır və rusların bu işdə böyük rol oynaya biləcəklərinə şübhə edilmirdi. Kitabda hətta bölünməsi nəzərdə tutulan Türkiyənin nəfis şəkildə xəritəsi də verilmişdi. Xəritənin üzərinə çəkilmiş şəkildə aypara (Türkiyənin) ikibaşlı qartalın (Rusiyanın) caynağında təsvir edilmişdir³⁸.

1787- 1791- ci il müharibəsində Rusiya mühüm qələbələr əldə etmiş və bu müharibə 1792-ci ilin yanvarında Yassıda bağlanmış sülh müqaviləsi ilə başa çatmışdır³⁹.

Sülh müqaviləsinə əsasən Cənubi Buqdan tutmuş Dneprə kimi Qara dəniz sahilləri Rusiyaya verildi. Qara dənizin bütün şimal sahillərinin Rusiyanın

tərkibinə keçməsi onun Şərqdə mövqeyini möhkəmləndirdi, onun üçün yeni dəniz yolları açdı və yeni ərzilər zəbt etməsinə şərait yaratdı.

XVIII əsrin II yarısında Azərbaycan ərazisində yenidən yaranmış xanlıqlar müstəqil siyasət yeritməyə can atırdı. Bu işə beynəlxalq münasibətlər sistemində şərq siyasətini həyata keçirən, Azərbaycan torpaqlarını özlərinin iqtisadi xammal bazasına çevirməyə can atan Rusiya və Avropa dövlətlərinin müstəmləkəçilik siyasətinə uyğun gəlmirdi.

Avropa ölkələri başda Rusiya olmaqla beynəlxalq ticarət əhəmiyyəti olan Qara dənizi və Xəzər dənizini ələ keçirməyə can atırdı. Osmanlı imperiyası onların bu siyasətinə qarşı çıxmağa beynəlxalq münasibətlər sistemində Azərbaycan xanlıqlarının mənafeyini müdafiə etməyə çalışırdı.

Hadisələrin təhlili göstərir ki, beynəlxalq vəziyyətlə əlaqədar olaraq Rusiyanın hakimi dairələri Cənubi Qafqaz xalqlarına, o cümlədən Azərbaycan xanlıqlarına qarşı münasibətlərini dəyişsələr də, Rusiya heç vaxt müstəmləkəçilik siyasətindən əl çəkməmişdi. Siyasətin müəyyən dərəcə dəyişilməsi işə taktiki maneərdən başqa bir şey deyildi.

Osmanlı dövləti ilə Rusiya münasibətlərinin kəskinləşməsi, onların hər ikisinin Azərbaycan xanlıqları ilə qarşılıqlı münasibətlərində öz əksini tapırdı. Bu münasibətlər haqqında məlumat növbəti fəsillərdə verilmişdir.

XVIII əsrin sonunda Osmanlı dövlətinin beynəlxalq aləmdə mövqeyinin zəifləməsi Azərbaycan torpaqlarının Rusiya tərəfindən işğal olunmasını obyektiv zərurətə çevirdi.

1. Dəlili H.Ə. Göstərilən əsəri, s. 17.
2. Əlavə məlumat üçün bax: Əhməd bəy Cavanşir. Göstərilən əsəri, s.117- 118.
3. Şəki xanlığı haqda əlavə məlumat üçün bax: K.Fateh. Göstərilən əsəri; Hacı Seyid Əbdülhəmid. Şəki xanları və onların nəsiləri. Şəki xanlığının tarixindən, Bakı, 1958.
4. Abdullaev Q.B. "İz istorii Severo-Vostoçnoqo Azerbaydjana, Baku, 1958, s. 200-210.
5. Bronevskiy S.B. "Noveyşie qeoqrafıçeskie i istoriçeskie izvestiya o Kafkaze, M. 1823, c. II, s. 429.
6. Butkov Q.P. Materialı dlya novoy istorii Kafkaza s 1722 po 1803, SPb, 1869, tom II, s. 280.
7. Materialı dlya novoy istorii severneqo Kafkaza 1787- 1792 qq. - Kafkazskiy sbornik. Tiflis, 1897, tom XVIII, s. 384; Mustafayev Dj. Severnie xanstva Azerbaydjana i Rossiya (konets XVIII- naçalo XIX v.), Baku, 1989, s. 30.
8. Yenə orada, s.31.
9. Novıçev A.D. İstoriya Turtsii. c I, L. 1963/78, s. 7.
10. Novıçev A.D. Göstərilən əsəri, s. 7.
11. Əliyev.F.M. XVIII əsrin I yarısında Azərbaycanda ticarət. Bakı, 1964, s.5.

12. Klokman.Yu.R. Feldmarşal Rummyantsev v period russko-turetsskoy voyny 1768- 1774 qq. s. 9.
13. SSRİ tarixi. Bakı,1985,I cild, s.416.
14. Əlavə məlumat üçün bax: Osmanlı tarixi. IV c, Ankara, 1988, s.357-359.
15. Yenə orada.
16. Öztüna.Y. Göstərilən əsəri, s.68.
17. İki əsrə yaxın yanlış olaraq "Zaqafqaziya" adlandırılmış bu terminin əslində "Cənubi Qafqaz" adlandırılması düzgün hesab olunur. Əlavə məlumat üçün bax: Sadiqov H. Rusiya-Türkiyə münasibətlərində Cənubi Qafqaz problemi (1787-1829- cu illər) Bakı, 1991, s.3-4.
18. SSRİ tarixi...s. 458.
20. Buxarov D. Rossiya i Turtsiya. SPb. 1878, s. 34. Abdullaev Q.B. Azerbaydjan v XVIII veke i vzaimootnoşeniya eqo v Rossiey. Bakı, 1965, s. 497.
21. Yenə orada. s. 499.
22. Yenə orada, s. 503.
23. Azerb. EA Tarix İnstitutunun elmi arxivi, Rusiyanın İranla Əlaqələri: 1762-1773- cü illər, sənəd 42- 42.
24. Yenə orada.
25. Abdullayev.H.B. Göstərilən əsəri, səh.501.
26. Yenə orada, səh.506.
27. Əlavə məlumat üçün bax: 1768- 1774 Rusiya-Türkiyə müharibəsinin verilmiş ədəbiyyatları.
28. Markova O.P. Göstərilən əsəri, s. 155.
29. Cövdət Paşa. Göstərilən əsəri, s. I. s.350.
30. Markova O.P. Göstərilən əsəri, s.155.
31. Cövdət Paşa. Göstərilən əsəri, s. 350; Markova O.P. Göstərilən əsəri, s.155.
32. Kurat A.N. Türkiyə ve Rusiya: XVIII yuzyil sonundan kurtulus savaslarina kadar Turk- Rus ilişkileri (1798- 1919). Ankara. 1970, s.25.
33. Kollas. İstorie Turtsii, SPb, 1882, s. 66; Sadiqov H. Göstərilən əsəri, s. 20.
34. Müqavilə haqqında növbəti fəsildə ətraflı məlumat verilir. (1722-1735-ci illərdə Xəzərsahili əyalətlərin Rusiya tərəfindən işğal olunmuş torpaqları nəzərdə tutulur. - Q.G.)
35. Əliyev F. Əliyev M. Göstərilən əsəri. s.50.
36. Abdullayev H. Göstərilən əsəri, s.505; Babayev A. Göstərilən əsəri, s.13.
37. Volneya. Türklərin müasir müharibə barədə mülahizələri, London, 1788 (İngilis dilində); Babayev A. Rusiyaya qovuşmaq ərəfəsində. Bakı. 1988, səh.13; Sadiqov H. Göstərilən əsəri, s.32.
38. Yenə orada.
39. Yenə orada.

II FƏSİL: AZƏRBAYCAN XANLIQLARININ TÜRKIYƏ İLƏ QARŞILIQLI-SİYASİ ƏLAQƏLƏRİ (1747 - 1787)

§.1 Azərbaycan xanlıqlarının yarandığı dövrdən Georgiyevsk müqaviləsinədək Türkiyə ilə münasibətləri

Qeyd etdiyimiz dövrdə Azərbaycan ərazisində 20-yə qədər müstəqil xanlıq yaranmışdı. Biz onların hansı tarixi şəraitdə yaranmasını, onlara kimin başçılıq etməsini və s. mövzular haqqında deyil, xanlıqların xarici siyasətində əsasən Osmanlı imperiyası (Türkiyə dövləti - Q.G.) ilə olan münasibətləri haqqında danışıcağıq.

Azərbaycan xanlıqları olduqca mürəkkəb tarixi şəraitdə, beynəlxalq münasibətlərdəki münaqişələrin kəskinləşdiyi bir dövrdə, xalq azadlıq hərəkatı nəticəsində meydana gəlmişdir.

Azərbaycanda xanlıqlar şəklində dövlətçilik bərpa edildikdən sonra, bu xanlıqlarda müstəqil xarici siyasət yeridilməyə başladı. Bu siyasətin əsas istiqamətləri, başlıca olaraq, xanlar tərəfindən öz hakimiyyətlərini daha da möhkəmləndirməyə nail olmaqdan, onu qorumaqdan, xarici iqtisadi əlaqələri təmin etməkdən və s. ibarət idi. Azərbaycan xanlıqlarının xarici siyasətinə nəzər saldıqda burada ilk növbədə qonşu dövlətlərlə olan münasibətlər diqqəti cəlb edir. Bunları aşağıdakı şəkildə göstərmək olar.;

- İranla münasibətlər,
- Rusiya ilə münasibətlər,
- Kartli - Kaxetiya çarlığı ilə münasibətlər,
- Osmanlı dövləti ilə münasibətlər.

Girişdə qeyd etdiyimiz kimi Azərbaycan xanlıqlarının Rusiya, İran və Kartli-Kaxetiya çarlığı ilə qarşılıqlı-siyasi münasibətləri öyrənilməsi üçün biz bu məsələyə toxunmayacağıq. Əsas məqsədimiz xanlıqların Osmanlı dövləti ilə qarşılıqlı-siyasi münasibətlərini aydınlaşdırmaqdır.

XVIII əsrin II yarısından, yəni Azərbaycan xanlıqlarının yarandığı dövrdən başlayaraq xanlıqların Osmanlı dövləti ilə xüsusi əhəmiyyətli münasibətləri olmuşdur. Müstəqil Azərbaycan dövlətləri heç kəsdən asılı olmaq istəmir və təhlükə qarşısında Osmanlı dövlətinə müraciət edirdilər. Çünki həmin dövrdə Rusiyanın Cənubi Qafqazda işğalçılıq siyasətinin güclənməsinə qarşı Azərbaycan xanlıqlarının yeganə arxalandıqları qüvvə Osmanlı dövləti idi. Şimaldan və qərbdən əsasən xristian dövlətləri ilə əhatə olunmuş Azərbaycan xanlıqları, daima bu qonşuların Azərbaycan ərazisində "xristian dövləti" yaratmaq niyyətləri ilə qarşılaşırdı.

Şimal qonşunun - Rusiya dövlətinin yeni ərazilər tutmaq üçün cənuba doğru irəliləməsi, Rusiya-Gürcüstan hərbi blokunun yaranması Azərbaycan xanlıqları üçün təhlükəyə çevrilmişdi. Belə mürəkkəb şəraitdə Azərbaycan xanlıqları nə yolla olursa-olsun öz müstəqilliklərini itirməmək, xarici iqtisadi əlaqələri qoruyub saxlamaq üçün bəzən hər iki imperiya ilə - Osmanlı və Rusiya imperiyaları ilə müvafiq qarşılıqlı-siyasi əlaqələr yaratmağa üstünlük verirdilər.

Azərbaycan xanlıqlarının öz müstəqilliklərini qoruyub saxlaması üçün böyük diplomatik-siyasi bacarıq tələb edilirdi. Məhz buna görə də mövcud arxiv materialları ilə tanış olduqda Azərbaycan xanlıqların xarici siyasətindəki bu ikili münasibət, bu iki xətt daha qabarıq nəzərə çarpır. Son zamanlara kimi tarixşünaslığımızda bu məsələ bir tərəfli şəkildə işıqlandırılmış, xanlıqların xarici siyasətindəki mövqeyi yalnız "Rusiya meylli" kimi göstərilmişdi.¹ Bu zaman "Cənubi Qafqazda çar Rusiyasının bacarıqla pərdələdiyi müstəmləkəçilik siyasəti tamamilə nəzərdən qaçırılmış və layiqlincə açılmamışdır".² Osmanlı dövləti ilə Azərbaycan xanlıqları arasında mövcud olan münasibətlər diqqətdən kənar qalmışdır.

Azərbaycan xanlıqlarını Osmanlı dövləti ilə dil və din birliyindən başqa, yuxarıda qeyd olunduğu kimi əsasən Şimal təhlükəsi daha çox yaxınlaşdırırdı. Məhz buna görədir ki, Azərbaycan xanlıqları yarandığı dövrdən başlayaraq Türkiyə ilə qarşılıqlı münasibətlər yaratmağa çalışmışlar. Nadir şahın ölümündən sonra Şəki, Bakı, Quba, Şirvan, Qarabağ, Gəncə və Talış xanlıqları və İlisu sultanlığı öz baxımsızlıqlarını elan edərək, Osmanlı dövlətinə müraciət etmişdilər. Onların hamısı Osmanlı dövləti ilə münasib əlaqələr saxlamağa, Rusiya və İranın burada əl-qol açmasına yol verməmək üçün özlərinə zəmanət almağa çalışırdılar.³

Hələ Nadir şahın sağlığında ona qarşı mübarizəyə başlamış Şəki Hakimi Hacı Çələbi Şəki vilayətini müstəqil elan etmişdi. Nadir şahın ölümündən sonra İrandakı qarışıqlıq daha da artdığı üçün və Azərbaycanın müstəqil xanları Osmanlı dövləti ilə qarşılıqlı əlaqələr yaratmağa daha çox üstünlük verirdilər. Bu münasibətlə 1747-ci ildə Şəki Hakimi Hacı Çələbi xan Osmanlı dövlətinə məktub göndərmişdir.⁴

İrənin zəifləməsindən istifadə edən Kartli çarı Teymuraz Gəncəni və hətta Qarabağı tutmağa çalışırdı. Teymurazın oğlu II İrakli orada "qayda-qanun" yaratmaq və hətta özünü şah elan etmək fikrində idi. II İraklinin bu niyyəti Azərbaycan xanlıqlarını təşvişə salmaya bilməzdi. Bu münasibətlə Gəncə xanı Şahverdi xan 1751-ci ildə Osmanlı sultanına onu himayə etməsini xahiş edən məktub göndərmişdir.⁵

Nadirin ölümündən sonra İranda Kərim xan Zənd dövlətinin yaranmasınadək olan dövrdə (1747- 1760-cı illərin başlanğıcı) Kərim xan Zənd Cənubi Azərbaycan xanlıqlarını özündən asılı vəziyyətə salmışdı. XVIII əsrin 60-cı illərinin sonlarından artıq Şimalda yerləşən Qarabağ xanlığının mövqeyi

möhkəmlənmişdi. İranda hakimiyyət uğrunda mübarizə aparən Məhəmməd Həsən xan Qacar Azərbaycan xanlıqlarını özünə tabe etmək istədi. Bu məqsədlə Qarabağ xanlığına hücum etsə də Qarabağ xanı Pənah xan bu hücumun qarşısını ala bilmişdir.

1760 - cı il tarixində Şirvan xanı Məhəmməd xan Çıldır valisi Süleyman paşaya yazdığı məktubunda onun diqqətinə gürcü çarı Təhmurazın "Moskvayla anlaşmasının"⁶ - yəni ittifaqını çatdırırdı. Buradan aydın olur ki, Şirvan xanı bu ittifaqdan bərk narahət olaraq baş verə biləcək təhlükənin qarşısını almaq üçün Çıldır valisi Süleyman paşa vasitəsilə Osmanlı hökumətinə müraciət etmişdir. Osmanlı dövləti ilə Azərbaycan xanlıqları arasında əlaqələrin möhkəmləndirilməsində Çıldır valisi Süleyman paşanın böyük rolu olmuşdur. Süleyman paşa II İraklinin çar Rusiyasının köməyi ilə Gəncə və İrəvan xanlıqlarını tutmaq istədiyini bildikdə Azərbaycan xanlıqlarını birliyə çağıraraq, Osmanlı sultanının göndərdiyi 1775-ci il tarixli fərmanını və hədiyyələri onlara çatdırmışdır. Bu çağırışa Qarabağ xanı İbrahimxəlil xan və Naxçıvan xanı Cəfərqulu xan cavab yazıb öz razılıqlarını bildirmişdi.⁷

Azərbaycan xanlıqları ilə Osmanlı dövlətinin qarşılıqlı münasibətləri 1768-1774- cü illərdə baş vermiş Rusiya-Türkiyə müharibəsi dövründə daha da güclənmişdir. Osmanlı imperiyası Qafqazda ona yönəlmiş Rusiya-Gürcüstan hərbi blokuna qarşı müsəlman dövlətlərinin ittifaqını yaratmağa çalışırdı. Bu münasibətlə təkcə Azərbaycan xanlıqlarına deyil həmçinin Dağıstan feodal hakimlərinə də elçilər göndərir, xanlara çatdırılan fərmanlarda Rusiya ilə mübarizəyə qoşulmağın zəruriliyi xatırlanırdı.⁸ Çünki bu zaman Osmanlı dövlətinin özünün təhlükəsizliyi naminə belə bir addım atması zəruri idi. Osmanlı dövlətinin sərhədlərinin sakitliyinin təmin edilməsi məhz Cənubi Qafqazla, o cümlədən Azərbaycanla sıx bağlı idi.

Eyni zamanda Rusiya hakim dairələri də Türkiyə ilə müharibə getdiyi vaxt (1768-1774) Azərbaycan xanlıqlarını həmişə diqqət mərkəzində saxlayırdılar. Ona görə ki, bu zaman Rusiyaya cənub sərhədlərindən, o cümlədən Azərbaycan tərəfindən sərhədlərinin sakitliyini saxlamaq lazım idi.⁹ Onlar bu müharibədə Azərbaycan xanlıqlarını öz tərəfinə çəkmək niyyətində idilər. Buna görə də Rusiya dövlətinin məxvi dairələri tərəfindən Azərbaycan xanlıqlarının Türkiyə ilə qarşılıqlı münasibətləri diqqətlə izlənilirdi.

1769- cu ildə Osmanlı sultanı III Mustafanın (1757-1774) fərmanı ilə tüm elçiləri Gəncə, Təbriz, Dərbənd, İrəvan, Tiflis xanlarının yanında olmuşdu. Qızlar komendantı polkovnik Nemiçin məlumatında deyilirdi ki, 1770- ci ildə Dağıstan və Azərbaycan hökmdarlarına çatdırıldı ki, onlar indiki hərbi əməliyyatlarda Türkiyəyə kömək etsinlər.¹⁰ Bu münasibətlə Rusiyanın Salyandakı Konsulu Sulyakov növbəti məxvi məlumatı polkovnik Nemiçə çatdırdı: "... Bu günlərdə mənə məlumat çatmışdı ki, 1770-ci ilin noyabrında Türkiyə sultanı tərəfindən göndərilmiş 3 nəfər Dağıstan hakimlərinə çatdırırdı ki, Fətəli xan onlar üçün

Allahın göndərdiyi bir rəhbərdir və onlar ona (Fətəli xana - Q.G.) kömək etməlidir və bu yolda pulla təchizatı onlar (türklər - Q.G.) öz üzərinə götürürlər".¹¹

Azərbaycan xanlıqlarının Türkiyə ilə münasibətləri haqqında məlumat toplamaq üçün Azərbaycan ərazisində Rusiya məxvi xidmət idarəsinin nümayəndələrinin və Azərbaycan ərazisində özləri üçün "xristian dövləti" yaratmaq arzusunda olan ermənilərin Rusiya məxvi xidmət idarəsinə göndərdikləri "xəbərlər" mühüm yer tuturdu. Qarabağda yaşayan erməni Nikita Yakovlevin Rusiyanın məxvi xidmət idarəsinə göndərdiyi məktubda oxuyuruq: "Fətəli xan, başqa Azərbaycan xanları və Dağıstan hakimləri ilə birlikdə Türkiyə sultanına məktub yazaraq onları himayə etməsini xahiş etmişdir".¹² Qubernator Betkov Rusiya xarici işlər kollegiyasına göndərdiyi məlumatında isə göstərirdi: "Şamaxının erməni sakini Artuyan Kondratevdən aldığı məlumatlara görə Fətəli xan Qasım ağanı türk sultanının ona vəd etdiyi pul məbləğini almaq üçün göndərib".¹³

Məlum olduğu kimi bu dövr artıq Rusiya-Türkiyə savaşının (1768-1774) getdiyi bir dövrdür. Buna görə də hər iki imperiya bu müharibədə Azərbaycan xanlıqlarını öz tərəfinə çəkmək niyyətini güdüdü. Azərbaycan xanlıqları isə öz müstəqilliklərini saxlamaq üçün hər iki dövlət arasında manevr etməyə çalışırdı.

Dövrün mənbələrinin təhlilinə əsasən belə nəticəyə gəlmək olar ki, həmin dövrdə Azərbaycan xanlıqlarının Osmanlı imperiyası ilə yaxınlaşması prosesi xeyli güclənirdi. Rusiya hakim dairələri bu münasibətləri təşvişlə izləyərək, bunun qarşısını almaq üçün müxtəlif tədbirlərə əl atırdı. Ən başlıcası Azərbaycan sərhədlərinə yaxın ərazilərdə rus qoşunlarının sayını artırırırdı. Rusiya dövləti Azərbaycanın şimalında yerləşən xanlıqlar ilə zahiri dostluq münasibəti yaratmağa çalışır və Osmanlı dövləti ilə apardığı müharibədə (1768-1774) Azərbaycan xanlıqlarının bitərəf qalmasına cəhd edirdi. Belə bir şəraitdə Rusiya diplomatiyası Azərbaycan xanlıqlarını inandırmağa çalışırdı ki, onların Türkiyə ilə apardığı müharibə və Rusiya qoşunlarının Kartli-Kaxetiya ərazisində yerləşdirilməsi xanlıqların şərəfinə toxunmayacaqdır. Rusiya xanlıqların ərazi bütövlüyünə hörmət edəcəkdir. Bütün bunlar 28 fevral 1770-ci ildə Rusiya Xarici İşlər Kollegiyası Konsullarının göndərdiyi məxvi məktubunda öz əksini tapmışdır. Burada deyilirdi ki, İmeretiya və Kartli-Kaxetiya çarları Qafqaz cəbhəsində rus qoşunlarına və artileriyasına bəzi köməklik göstərməyə görə dəvət edilmişdilər.¹⁴ Bu təhlükə qarşısında İrəvan xanı Hüseynəli xan (1769-1783) və Xoy xanı Əhməd xanın Qars bölgəsi sərəsgəri olan Trabzon valisi vəzir Hacı Əli paşa ilə yazışmaları olmuşdur.¹⁵

Osmanlı dövləti ilə Rusiya arasında 1774-cü ildə bağlanmış "Kiçik-Qaynarça" sülh müqaviləsinə əsasən Türkiyə Krımı tamamilə itirdi. Krımın işğalından sonra Osmanlı imperiyası Cənubi Qafqaza, o cümlədən Azərbaycana daha artıq əhəmiyyət verməyə başladı. Çünki Krım xanlığının əldən çıxmasından sonra Osmanlı dövlətinin şərq və qərb sərhədlərinin təhlükəsizliyi ancaq Cənubi

Qafqazda nəzarəti gücləndirməklə idi. Buna görə də Azərbaycan xanlıqlarının Osmanlı dövlətinə yardım üçün müraciət etməsi, bu ərazidə öz nüfuzunu artırmağa çalışan osmanlı dövlətinin xarici siyasətinə tam uyğun idi.

Keçmiş Sovet tarixşünaslığında bu problemlə bağlı olan əsərlər dövrün tələbinə uyğun olaraq əsasən Türkiyəyə nifrət ruhunda yazılmışdır. H. Abdullayev öz əsərində Qmelinə əsaslanaraq yazırdı ki, azərbaycanlılar və İranlılar öz əbədi düşmənləri olan türklərə heç vaxt üstünlük verməzlər.¹⁶

Nəzərdən keçirdiyimiz arxiv materiallarının təhlili bu mülahizənin tamamilə yanlış olduğunu sübut edir. Qarabağ xanı İbrahim Xəlil xan öz sədaqətli vəziri Molla Həsəni Türkiyə sultanının yanına göndərərək ona bildirdi. "Mərhəmətli sultanım, əgər sizdən gözlədiyimiz köməyi alsaq bizim düşmənlərimizi məhv edərək".¹⁷ Bundan başqa Şamaxı xanı Ağası xan Türkiyə sultanına göndərdiyi məktubunda Rus hökumətinə qarşı çıxmaqda ona yardım üçün qoşun göndərməsini xahiş edirdi.¹⁸ Gürcü Çarı II İrakli Şamaxı xanı Məhəmməd Səidə təklif etdi ki, Rusiya himayəsini qəbul etsin. Lakin, xan nəinki razı oldu, hətta bu təklifə görə ondan incidi.¹⁹

Rusiya imperiyasının Şərq siyasəti Kiçik-Qaynarça sülh müqaviləsindən sonra daha da fəallaşmağa başladı. Rusiyanın işğalçı planlarından ehtiyat edən Azərbaycan xanlıqları bu niyyətin qarşısını almaq üçün indi Osmanlı dövlətinə daha tez- tez müraciət edirdilər.

1775-ci ildə Xoy xanı Əhməd xandan Çıldır valisi Süleyman paşaya göndərilən məktubda "Şimali Qafqazın istilasından qüvvət alan Rusiyanın və onunla ittifaq yaradan İrakli xanın təcavüzünə imkan verməməsi üçün Azərbaycan və Qafqaz xanlarının "Dövləti-Aliyyə" (Osmanlı imperiyası - Q.G.) ilə birgə mübarizə aparmasının vacib olduğu bildirilirdi".²⁰

23 iyun 1775-ci ildə İrəvan xanından Qars mühafizi İzzət Mehmed paşaya göndərilən məktubda isə Fətəli xanın Dağıstanda ruslar ilə yaxınlaşması və Rusların Dağıstan ərazisindəki fəaliyyətindən²¹ bəhs olunurdu.

Deməli, 1775-ci ildə Dağıstanda baş vermiş hadisələr İrəvan xanını narahat etdiyi üçün o, Mehmet paşaya müraciət etmişdir. Bunlar hansı hadisələr idi? Bu suala cavab vermək üçün 1775-ci il hadisələrinə nəzər salaq.

Məlum olduğu kimi 1774-cü ildə Qaytaq usmisi əmir Həmzə və hakimiyyətdən devrilmiş Şamaxı xanı Ağası xan başda olmaqla bir sıra Azərbaycan və Dağıstan feodallarının birləşmiş qüvvələri Gavduşan çölündə Qubalı Fətəli xanı məğlubiyətə uğratdılar. Bu haqda Azərbaycan tarixində oxuyuruq: "Bu zaman Fətəli xan Rusiyaya müraciət edərək kömək istəmiş və bunun müqabilində 1775-ci ilin martında rus qoşunu general İ.F. de-Medemin komandanlığı ilə Dərbəndə gəlmiş və Fətəli xana öz düşmənlərini darmadağın etməkdə kömək etmişdir".²²

Lakin, rus qoşunlarının Dərbəndə girməsinin səbəbi heç də Fətəli xanın Rusiya dövlətinə müraciəti ilə bağlı olmamışdı. Gavduşan məğlubiyətidən sonra

əvvəlki mövqeyini bərpa etməyə çalışan Fətəli xan Rusiya ilə diplomatik münasibətlərini canlandırmağa xüsusi fikir verirdi. Bu məqsədlə, 1775-ci ilin yazında Dərbənd hakimi Mirzəbəy Fərhadbəyov başda olmaqla Rusiya sarayına elçi heyəti gəlmişdi. Məhz buna görə də, Rusiya hökuməti 1775-ci ildə Dağıstana qoşun yeridilməsinin səbəbini, Fətəli xana yardım etmək məqsədilə əlaqələndirərək, bunun izahını "dəvətin" Fətəli xanın tələbilə olmasında görmüşdür. Həqiqətdə isə, bütün bunlar Rusiya imperiyasının Dağıstana qoşun yerləşdirmək arzusunda olduğunu eləcə də özünün işğalçı məqsədlərini pərdələmək üçün edilən bəhanə idi. Bu haqda Gökçə yazır: "Göndərilmiş rus əsgərləri Dağıstan əhalisinin işinə qarışdığı üçün yerli əhali tərəfindən əsir alınmış və həlak edilmişdi. Rusiya bunun intiqamını almaq üçün Dağıstana yenidən əsgər çıxarmışdı".²³

Əgər doğrudanda Rusiya dövləti Fətəli xana kömək etmək istəyəydi onda Quba xanının "müəyyən şərtlər daxilində" Rusiya dövlətinin himayəsini qəbul etmək təklifinə rədd cavabı verməzdi. Qeyd edilən "müəyyən şərtlər" içərisində ən başlıcası Quba xanlığının öz müstəqilliyini saxlamaq şərti idi. Rusiya hökuməti guya Quba xanlığının İranın tərkib hissəsi olduğunu və İrənlə "mehriban qonşuluğun" pozulmasına yol verməmək üçün Fətəli xanın təklifini qəbul etməmişdi.

Rus qoşunlarının Dərbəndə daxil olması üçün bəhanə Fətəli xanın dəvəti deyil ... bu dövrdə Cənubi Qafqazda və Dağıstanda səyahətdə olan Rusiya Elmlər Akademiyasının akademiki S.M.Qmelini tutub saxlayan sonra isə onu acıdan öldürən Kaytak Usmisi əmir Həməzəni cəzalandırmaq üçün idi.²⁴ Bütün bunlar Rusiya imperiyasının Azərbaycan xanlıqlarına münasibətdə əsas məqsədini açıqlamağa imkan verir. Deməli Rusiya hakim dairələrinin Quba xanlığı ilə münasibəti zahiri dostluq münasibəti idi. Bu siyasətə bir az geniş yanaşsaq aydın olur ki, nə Rusiya, nə də onun əlaltıları Azərbaycanda vahid dövlətin yaranmasını istəmirdilər. Strateji məqsədini həyata keçirməkdə isə Rusiya hökuməti Osmanlı dövlətindən ehtiyat edirdi.

Türkiyə hökuməti Azərbaycan və Dağıstanda hadisələrin gedişini diqqətlə izləyirdi. Buna görə də Sultan hökuməti rus qoşunlarının 1775-ci il Dağıstan "ekspedisiyası"ndan narahat olduğunu Rusiya dövlətinə bildirmişdi.²⁵

Qafqazda Rusiya qoşunlarının komandanı general de-Medem dağlı hakimlərlə müharibədə Fətəli xana kömək etdi. Bunun müqabilində isə Fətəli xan Peterburqa Dərbəndin açarları ilə birgə nümayəndə heyəti göndərmişdi. Osmanlı dövlətini Kırım məsələsinin tam həllinə qədər özündən narazı salmaq istəməyən II Yekaterina 1775-ci ilin yayında öz şurasının qərarı ilə "Porta dövlətini (Osmanlı imperiyası - Q.G.) sakitləşdirməyi" qərara aldı.²⁶

II Yekaterina həmin ilin sentyabrında Q.A.Patyonikinə de-Medemin bu ehtiyatsız addımını düzəltmək üçün "Dərbəndin açarlarını qaytarmaq və Fətəli xanın əvvəlki vəziyyətini bərpa etmək lazımdır"²⁷ əmrini vermişdi.

Rus diplomatları özlərini elə aparırdılar ki, guya Qafqaz məsələləri onları az maraqlandırır. Lakin Kiçik-Qaynarca (1774) sülhündən dərhal sonra Rusiyanın "Şərqi siyasəti" özünün tarixdə böyük hazırlıq dövrünə başladı.

Rusiya hökuməti guya "Fətəli xana yardım" üçün Dağıstana qoşun yeridib onun müəyyən bir hissəsini orada saxladıqdan sonra "şərqi məsələ"ləri üzrə danışıqlarda daha kəskin mövqə tutdu. 1775-ci ildə Rusiya hökuməti Osmanlı dövlətinə "dostcasına" izah edirdi ki, onun (Osmanlı dövlətinin - Q.G.) Dərbənd xanının işlərinə qarışmağa ixtiyarı çatmır, ona görə ki, Dərbənd İran şəhəridir.²⁸ Göründüyü kimi Rusiyanın Cənubi Qafqazda yeritdiyi siyasəti onun Türkiyəyə münasibəti ilə sıx bağlı idi. Osmanlı dövlətinin Azərbaycan xanlıqlarını rəsmi şəkildə himayəyə götürməsi çar Rusiyası ilə aralarında olan gərginliyin artmasına gətirib çıxara bilərdi. Buna görə də Osmanlı hökuməti Azərbaycan xanlıqlarına konkret olaraq hərbi kömək göstərə bilmir, başqa vasitələrdən (diplomatik və maddi kömək) daha çox istifadə etməyə çalışırdı.

Süleyman paşa Fətəli xana məktub yazaraq orada (yəni xanlığın ərazisində) baş verən bütün hadisələr haqqında Sultan sarayına məlumat verilməsini xahiş edirdi.²⁹

Bu baxımdan Rusiya konsulu İvan Vasilyeviç Tumakovskiyə Karl Latınsovon göndərdiyi "raport" daha maraqlıdır. Latınsov raportunda məlumat verir ki, "Bakıda mənə sadıq olan ermənilərdən öyrəndim ki, 1780-cı ilin avqust ayında Türkiyə sultanı tərəfindən Şamaxı xanı Məhəmməd Səid xanın yanına elçilər (çaparlar) gəlir. Onların gətirdiyi məktubda nə yazıldığını öyrənmək mümkün olmayıb. Amma öyrənilənlər ki, Şamaxı xanından türk sultanına göndərilən cavab məktubunda Rusiyanın bu yaxınlarda İrana dəniz eskadrası çıxaracağı haqqında olan məlumata əsasən xəbərdarlıq edilir. Bundan başqa Şamaxı xanı Türkiyə hökumətindən özünü müdafiə üçün pulla və ya qoşunla kömək göndərilməsini xahiş edir".³⁰

Qeyd etdiyimiz kimi müəyyən səbəblər ucbatından Osmanlı imperiyası Azərbaycan xanlıqlarına konkret hərbi yardım göndərə bilmirdi. Lakin türk sultanı Azərbaycan xanlıqları ilə olan münasibətlərini qoruyub saxlamaq istəyirdi. 1779-cu ilin 27 mayında Çıldır valisi Süleyman paşa İstanbula göndərdiyi məktubunda Osmanlı dövlətindən Dağıstan hakimləri ilə Qarabağ xanı İbrahimxəlil xan arasındakı düşmənçiliyin aradan qaldırılmasına kömək etməyi xahiş etmişdir. Məktubda deyilirdi: "Şirvan xanı Dağıstan əmirləri ilə birlikdə Dövləti Aliyyəyə sadıq olan qarabağlı İbrahim xana hücum etməyə hazırlaşdığından, Dağıstan əhalisini bu hücumdan əl çəkdirmək üçün Dövləti Aliyyədən onlara gərəkli əmrin göndərilməsi vacibdir".³¹ Bundan başqa Azərbaycan xanlıqları ilə Dağıstan hakimləri arasında mövcud olan çəkişmələr Osmanlı dövlətini narahat edirdi. 1779-cu ilin iyulunda Sultan I Əbdülhəmidin (1774-1789) "Şirvan və Dağıstan xanlarının Qarabağa hücumunun qarşısının alınması üçün"³² verdiyi fərmanı bu narahatçılıqdan xəbər verirdi.

Bu fərmanın verilməsində Çıldır valisi Süleyman paşanın böyük rolu olmuşdur.

Həmin fərmanın verilməsindən sonra, 1779-cu ilin 25 iyulunda sultan I Əbdülhəmidin yenə də Qarabağa hücumun qarşısının alınması üçün Divani Humayundan verilən ikinci fərmanla³³ tanış oluruq. Bu fərmanda yenə də Şirvan və Quba xanlarından, o cümlədən Dağıstan hakimlərindən bu hücumun qarşısının alınması istənilirdi.

Həştərxan qubernatoru polkovnik Mixail Stepanoviç Lebedevə 18 noyabr 1780-ci il tarixdə Mirzəbəy Vaqanov adlı saray müşavirinin göndərdiyi məxvi raportunda oxuyuruq: "Bu ilin (1780 - Q.G.) may ayında mən Bakıda olanda öyrəndim ki, türk sultanı tərəfindən şamaxılı Məhəmməd Səid xanın Qubalı Fətəli xanın və bəzi dağlı hakimlərinin yanına xəfiyyə göndərilmişdir. Həmin xəfiyyə onlara məlumat verib; Türkiyədə belə bir xəbər yayılıb ki, Dərbəndə quru yolla rus ordusu gələcək və bizim gəlişimiz bunu təsdiq edir, sonra Şamaxı xanı öz adamı olan gəncəli Hacı Rəhimi Türkiyəyə göndərib".³⁴

Sənədlərdən görüldüyü kimi Rusiya imperiyasının Azərbaycan sərhədlərinə yaxın ərazilərə Dərbəndə, İran sərhədlərinə qoşun çıxarmasından narahat olan Azərbaycan xanları Osmanlı dövlətindən bu təhlükənin qarşısını almaqda onlara kömək etməsini xahiş edirdilər. Lakin, Osmanlı hökuməti bu müraciətlər qarşısında Azərbaycan xanlıqlarına ehtiyatlı olmağı, şəriət qanununa əsasən birləşməyi məsləhət görürdü. Ona görə ki, həmin dövrdə Osmanlı dövləti özü Rusiyadan ehtiyat edirdi. Məhz bu səbəbdən Rusiyanın Cənubi Qafqaza olan strateji siyasəti fəallaşdı.

İrəndəki ara müharibələrindən və xanlıqlar arasında olan çəkişmələrdən istifadə edən Rusiya 1781-ci ilin iyununda Qraf Vaynoviçin Komandanlığı ilə Həştərxandan Astrabada eskadra göndərmişdi. Bu de-Medemin yürüşündən sonra Rusiyanın bu regionda hərbi qüvvə tətbiqi sahəsində ən mühüm addımı idi. Vaynoviçin eskadrası geri qayıdarkən 1782-ci ilin avqustunda Bakı limanına daxil olmuşdur. Yalnız Fətəli xanın diplomatik səyi nəticəsində gərgin münasibətlər nizama salınmışdır.

Bu dövrdə Azərbaycan xanlıqlarının arasında müəyyən anlaşılmazlıqlar var idi. Bu gərginlik Osmanlı dövlətini xeyli narahat edirdi. Bu haqda C. Gökçə yazır: "Dövləti Aliyyə xanlar arasındakı anlaşılmazlıqların aradan qalxmasını istəyirdi. Onun başlıca məqsədi Rusiyanın bu vəziyyətdən istifadə edərək hücumu keçməsindən yaranacaq təhlükənin xanlara anlatılmasıdır".³⁵

Osmanlı dövləti tərəfindən Ərzurum valisinin yanına göndərilən Hacı İbrahim 1782-ci ilin yayında İstanbula gələrək Azərbaycandakı vəziyyət haqqında hökumətə məlumat vermişdir. Bu məlumatlarda deyilir: "Rusiyanın 12 gəmisini Bakıya çıxaraq buranı işğal etmək istəmiş və Dağıstan şamaxılı buna qarşı çıxdığı üçün şəhəri tuta bilməyəcəyini anlayan Rusiya gəmiləri geri çəkilməmişdir".³⁶

1782-ci il Rusiya tarixində Krımın birləşdirilməsi uğrunda qəti tədbirlər ili, həmçinin Zaqafqaziyada (Cənubi Qafqazda - Q.G.) eyni cür qəti siyasətin başlanğıcı kimi şərtləndi. Rusiya hökuməti Cənubi Qafqaza, o cümlədən Azərbaycana xüsusi diqqət yetirməyə başladı.

Azərbaycan xanlıqları və Gürcüstanla əlaqələr Q.A.Potyomkinə tapşırıldı. O, Qafqaz işləri üzrə baş komandan təyin olundu. Q.A.Potyomkinin Qafqaz işləri üzrə səlahiyyətli nümayəndəsi onun yaxın qohumu və etibarlı köməkçisi-P.S.Potyomkin təyin olundu.

1782-ci il noyabrın 2-də P.S.Potyomkin Şimali Qafqazda Georgiyevsk şəhərindəki qərarına gəldi. Onun əsas vəzifəsi Q.A.Potyomkinin 1782-ci il 6 sentyabr fərmanına əsasən hər şeydən əvvəl çar İrakli və ermənilərlə əlaqələrin yaradılması³⁷ndan ibarət idi.

1782-ci il aprelin 6-da Q.A.Potyomkin, P.S.Potyomkinə göndərdiyi məlumatda yazırdı: " ...çar İrakli ilə əlaqələrimizin möhkəmlənməsinin əhəmiyyətini dərk edəcəksiniz. Şuşalı İbrahim xanı devirmək və Qarabağda Rusiyanın himayəsi altında müstəqil erməni vilayəti təşkil edilməlidir".³⁸

Rusiya dövlətinin himayəsinə arxalanaraq Qarabağ xanlığı ərazisində özləri üçün "xristian dövləti" yaratmaq istəyən müləklər bu dövrdə daha da fəallaşdılar. Buna görədir ki, Qarabağ müləklərindən dizaqlı Yesay, çiləbördlü Məclum və Gülüstan məliyi Bəyləryan İbrahim xana tabe olmaqdan imtina etdilər.

Qeyd olunan dövrdə Azərbaycan ərazisində baş verən hadisələr haqqında, daha çox isə xanlıqların Türkiyə ilə əlaqələri haqqında P.S.Potyomkinə çatdırılan məlumatlar içərisində "erməni donosları" na daha çox təsadüf edilir. Məsələn: 1782-ci ilin yazında general poruçik P.S.Potyomkin tərəfindən Ənzəliyə göndərilən Qarabağ ermənisi Nikita Yakovlev oradan qayıdarkən yolda Xoy xanı Əhməd xanın bələdçisi və tərcüməçisinin müşayət etdiyi Türkiyə səfiri və məmuruna rast gəlir. Erməni özünü fars kimi göstərərək bu yolla öyrənir ki, onlar Dərbənd xanı Fətəli xanın yanındakı baş türk səfiri tərəfindən hədiyyələrlə Hidayət xanın (Gilan xanı - Q.G.) yanına yollanırlar. O, həmçinin öyrənir ki, keçən yay ...dərbəndli Fətəli xan, xoşlu Əhməd xan və şuşalı İbrahim xan razılığa gələrək Türk sultanına, ...Dağıstan hakimləri və İran xanları da əlavə olunmaqla 17 möhürdən ibarət imzaladıqları məktubu göndərmişlər. Məktubda onlar Sultandan onları öz himayəsinə götürməsinə xahiş etmişlər.³⁹

Bundan başqa məktubdan aydın olur ki, onlar (yəni Azərbaycan xanları) kifayət qədər qoşuna malik olsalar da ləzgi və dağlı hakimləri öz tərəflərinə çəkmək üçün pula ehtiyacları vardır. Əgər Türkiyə hakim dairələri onların xahişini yerinə yetirsə, onlar Rusiyanı qabaqlayar və özlərini tabe olmağa qoymazlar. Bundan sonra həmin "donos"da türk sultanının bu xahişinə cavab olaraq Fətəli xana, İbrahim xana və Əhməd xana (hərəsinə) 100 min qızıl onluq, samur xəzi və briliyant saat bağışlamışdır. Bunlar aşağıdakılardır: gilanlı Hidayət xan, urmiyalı Əhməd xan, təbrizli Salman xan, naçıvanlı Cəfərqulu xan, şamaxılı Hüseyn xan,

Bakılı Mirzə Məhəmməd xan və başqaları. Sonra isə məktubda dağlı hakimlərinin də adları çəkilmişdir. Bundan başqa donosdan məlum olur ki, türk Sultanı elan etmişdir ki, bu ilin may ayında Hacı Əli paşa başda olmaqla 40 min qoşun və o qədər də qoşun başda Axalsık sərəsgəri Süleyman paşa olmaqla İrəvana doğru hərəkət edəcəkdir.⁴⁰

Göründüyü kimi Osmanlı imperiyası Qafqazda formalaşmaqda olan rus-gürcü-erməni ittifaqının ona və Azərbaycan xanlıqlarına doğru yönəlməsinin qarşısını almağa çalışırdı. Bu ittifaqa qarşı təkə Azərbaycan xanlarının deyil, ümumilikdə müsəlman dövlətlərinin birliyini yaratmaq üçün bacardığı köməyi edirdi. Bu məqsədlə Azərbaycan xanlarına elçilər göndərir, xanlara çatdırılan fərmanlarda Rusiya ilə mübarizəyə qoşulmağın zəruriliyi əsaslandırılırdı.

Rusiyanın himayəsini qəbul etməyə hazırlaşan Xaxetiya və Kartli çarı II İrakli Azərbaycan xanlıqlarının birləşməsindən və güclənməsindən ehtiyat edərək, Osmanlı imperiyasının bu istiqamətdəki fəaliyyətini təşvişlə izləyir və müvafiq tədbirlər görməyə çalışırdı. Arxiv sənədləri içərisində qeyd olunan dövrdə II İraklinin Rusiya məxvi xidmət idarəsinə göndərdiyi iki məktubu diqqəti cəlb edir. Şərti olaraq nömrələdiyimiz 1-ci məktubda oxuyuruq: "...gündən-günə təhlükə yaxınlaşır. Şirvan xanı Fətəli xan, iki qardaş Nuxa (Şəki - Q.G.) xanları, Usmiyə və Tabasaran hakimləri razılaşıblar ki, yazda yürüşə çıxsınlar. Onlar Gəncə yaxınlığında düşərgə salıb oradan Gürcüstana hücum edəcəklər. Bir söz yayıblar ki, onlar İbrahim xanın üzərinə hücumu keçəcəklər. Lakin buna inanmaq olmaz, çünki İbrahim xan və tatarlar bizi aldadıblar. Sizin (Rusiyanın - Q.G.) xəbəriniz olmadan bizim çarlığımızı var-yoxdan çıxarıblar. Türk sarayı onu (İbrahim xanı-Q.G.) təltiflər və hədiyyələrlə ələ alıb. O, bütün qüvvəsini Gürcüstanı dağıtmağa yönəlmişdir. Yuxarıda adları çəkilən hökmdarlar da türklərdən hədiyyələr və təltiflər alıblar. ..Sizə məlumat verirəm ki, bizim Anadoludan qayıdan xəfiyyəmiz türk Sultanın yazda Gürcüstana hücum edəcəyi məlumatını gətirib. Bu onu göstərir ki, Azərbaycan xanları onun fikri ilə həmrəydir".⁴¹

Məktubun sonunda yaxınlaşan təhlükənin qarşısının alınması üçün Rusiyadan hərbi qüvvə göndərilməsi istənilirdi.

2-ci məktubda isə oxuyuruq: "...Şuşalı İbrahim xan öz yanına məşhur dağlı hakimlərini, ..və Dağıstan ləzgilərini - bir sözlə 800 nəfərdən çox adamı qonaq çağırmışdır. Guya bunları Hacı xanla (Naxçıvan xanı- Q.G.) düşmən olduğu üçün bura toplamışdır. Əgər onlar qışı İbrahim xanın yanında keçirsələr yaz gələn kimi İrəvan dağlarından keçib Axalsıka gələcəklər. Nə qədər ki, paşa (Süleyman paşa nəzərdə tutulur - Q.G.) ləzgilərin nazını çəkir bizim sərhədlərimiz təhlükə altında qalacaqdır".⁴²

Xaxetiya və Kartli çarı II İraklinin hər iki məktubunda biz Osmanlı dövlətinin kömək göstərdiyi Azərbaycan xanlarının və dağlı hakimlərinin Gürcüstan üzərinə hücumu hazırlaşmasının şahidi oluruq. Əslində isə bütün bunlar, bu ərazilərdə möhkəmlənmək istəyən Rusiya imperiyasının xarici siyasəti ilə

uzlaşan şişirtmə xəbərlər idi. Çünki qeyd olunan dövrdə biz II İraklinin Azərbaycan xanları ilə birgə Osmanlı imperiyası ilə əlaqəsinin şahidi oluruq. Bu haqda Əhməd Cövdət paşa yazır: "Çıldır valisi tərəfindən göndərilən Sultan fərmanını Tiflis xanı II İrakli uzaqdan görün kimi atından enib padşahın hədiyyəsi olan atı öpdükdən sonra ona minib fərmanı götürdü və gələn adamlarla birgə qərargahına gəldi. Divan tutdurub gələn adamların hüzurunda fərmanı oxuyaraq, padşahın göndərdiyi xalətə geyinib ətəyini öz adamlarına öpdürdükdən sonra Osmanlı dövlətinə sığındığını elan etmiş oldu".⁴³

İraklinin Rusiya hakim dairələrinə yazmış olduğu "ikinci məktubu" 1780-1782-ci illərə aid arxiv sənədləri içərisində yerləşməsinə baxmayaraq onu daha əvvəlki illərə aid etmək lazımdır. Çünki məktubda adı çəkilən Hacı xan Kəngərli Naxçıvan xanı Heydərqulu xanın (1748-1763) sələfi idi. O, İran hakimi Kərim xan Zəndin (1763-1779) qarşısında zəiflik göstərən ona tabe olduqdan sonra Kərim xan Zənd onu Şiraza dəvət edərək kiçik günah üstündə əsir almışdı. Söhbət gedən hadisə 1765 - ci ildə baş vermişdir. Həmin vaxt II İraklinin katibi Görgün Mirzə yenə Çıldır valisinin möhürdarıyla İstanbula gəlib II İraklinin Xoy, Gəncə, İrəvan, Qarabağ və Şirvan xanları ilə birgə Osmanlı dövlətinin tərəfini tutacaqlarını bildirmişdilər.⁴⁴

Beləliklə, biz II İraklinin eyni zamanda həm Rusiya, həm də Osmanlı imperiyası arasında manevr etdiyinin şahidi oluruq.

Rusiyanın hələ I Pyotr zamanında Azərbaycan ərazisinə "xristian dövləti" yaratmaq məqsədi ilə başladığı siyasəti 80-ci illərin başlanğıcında daha da fəallaşdı. 1783-cü ilin aprelin 6-sında Q.A.Potyomkin P.S.Potyomkinə göndərdiyi orderdə onun Şərqi Gürcüstan məsələsindən başqa "Ermənistan çarlığının bərpə olunmasına" xüsusi diqqət yetirməsi təpşirilmişdir.

İbrahim xanı hakimiyyətdən devirərək Qarabağı erməni vilayətinə çevirmək məqsədini güdən Rusiya dövlətinin nümayəndəsi Q.A.Potyomkin 1783-cü il aprelin 6-sında general-poruçik P.S.Potyomkinə yazırdı: "Siz bu yeni vilayətin təşkili üçün bütün imkanlardan istifadə edin. Bu vasitə ilə digər vilayətlərdə olan ermənilər bura axışacaqlar".⁴⁵

Rusiya Xarici İşlər Kollegiyasının üzvü A.A.Bezborodko 1783-cü il aprelin 10-da P.S.Potyomkinə bu münasibətlə yazırdı: "Hamıya aydındır ki, siz tərəfdən təkcə İrana bizim qüvvələrimizi yönəltmək kifayət deyildir, hətta müharibə baş verərsə türklərə qarşı ən güclü təxribat həyata keçirmək lazımdır". Potyomkin isə ona göndərdiyi cavab məktubunda yazırdı: "Biz ancaq Bakını tutacağıq, İran Ermənistanı isə Qarabağ və Qaradağdan ibarət olaraq İraklinin çarlığı daxil olmaqla Türkiyə Ermənistanına birləşəcəkdir".⁴⁶

Rusiyanın Azərbaycan xanlıqlarına qarşı yeritdiyi bu siyasəti arxiv sənədlərində də izləmək olur. 1783-cü ilin mayında general-poruçik P.S.Potyomkin Q.A.Potyomkinə "gizli raportunda yazırdı: "Əgər Fətəli xan türklərin köməyinə arxalansa, ləzgi və dağlıları onun əleyhinə qaldırmaq çətin deyil. Onun başını

qarışdırmaq lazımdır ki, türklər yadından çıxsın ...mən İbrahim xana Süleyman paşadan məktub gəldiyini gizlətdim ...erməni arxiyepiskopuna məktub verdim ki, əgər türklər tərəfindən onlar tutularsa mənim adımla bu məsələyə qarışdırılmasın".⁴⁷

Buradan aydın olur ki, Rusiya dövləti bu zaman öz məqsədinə çatmaq üçün Azərbaycan xanlıqlarının Osmanlı dövləti ilə hər hansı münasibətinin qarşısını almağa çalışırdı. Eyni zamanda Rusiya bu siyasətini bacardıqca gizli şəkildə aparırdı. Məhz buna görədir ki, A.S. Potyomkin öz adının bu məsələyə qarışdırılmasını istəmədi. Bu zaman Rusiyanın ehtiyat edəcəyi dövlət Osmanlı imperiyası idi.

1783-cü ildə Azərbaycan və Qafqaz müsəlmanlarına Osmanlı sultanı I Əbdülhəmid (1774-1789) tərəfindən imzalanan fərman verilmişdi. Bu fərmanda onların himayə edilməsi əmr olunmuşdur⁴⁸. Bu isə Azərbaycan xanlıqları ilə olan münasibətlərin qorunub saxlanılmasının şəxsən padşahın özünün diqqət mərkəzində olduğunu göstərirdi.

Lakin Rusiya imperiyasının işğalçılıq planları günbəgün artaraq Cənubi Qafqazın ələ keçirilməsi məsələsini Rusiyanın xarici siyasətində ön plana çəkildi. Bütün bu addımlar 1783-cü il Krımın Rusiyaya birləşdirilməsi və "Georgiyevsk müqaviləsi"nin bağlanmasına gətirib çıxartdı.

¹Əlavə məlumat üçün bax: Abdullayev H. Göstərilən əsəri. Bakı, 1965, s. 497; Babayev A. Göstərilən əsəri. Bakı, 1988.

²İskenderova M. K voprosu o russkoy oriesitatsii v Azerbaydjane v 2 treti XVIII veke v osveşenii Sovetskix istorikov / po materialom periodičeskix izdaniy/Azərbaycan EA Xəbərləri, tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, 1991, N1.

³ Osmanlı dövləti ilə Qafqaz, Türkiстан və Krım xanlıqları arasındakı münasibətlərə dair ..., s. 6.

⁴ İbrahim Yüksel "Carlic Rusiyasının Azərbaycana istilasını ve Osmanli devletinin tutumu" - Kafkas arastirmalari. Istanbul, 1988, s. 27.

⁵Yenə orada, s. 27.

⁶ Cemal Gökce. Kafkasya ve Osmanli Impratorlugunun Kafkasya siyaseti, Istanbul, 1979, s. 105; İbrahim Yüksel. Göstərilən əsəri, s. 27.

⁷Məmmədov H. Osmanlı imperiyasının xarici siyasətində Azərbaycan xanlıqları. Azərb.EA Xəbərləri tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, 1989, N 3, s. 44.

⁸İbrahim Yüksel. Göstərilən əsəri, s. 27.

⁹ Leviatov V.İ. Oçerki iz istorii Azerbaydjana v XVIII veka. Baku, 1948, s. 131.

¹⁰ Abdullaev H. Göstərilən əsəri, s. 497.

¹¹ Yenə orada, s. 498.

¹² Azərb. Respub. EA Tarix İnstitutunun elmi arxivi. inv. 1795/1/, s.9.

¹³ Abdullayev H. Göstərilən əsəri. s. 500.

¹⁴ Yenə orada. s. 501.

¹⁵ Cevdet Paşa, Göstərilən əsəri, 1 cild, s. 350, İstanbul 1994.

- ¹⁶ Abdullayev H. Göstərilən əsəri. s. 503.
- ¹⁷ Azərb. EA Tarix İnstitutunun elmi arxivi; inv. 1795/4/, s. 750.
- ¹⁸ Yenə orada, inv. 1795/1/, s. 12.
- ¹⁹ Abdullayev H. Göstərilən əsəri. s. 503.
- ²⁰ Camal Gökcə. Göstərilən əsəri. s. 106.
- ²¹ Yenə orada. s. 107.
- ²² Azərbaycan tarixi. Bakı, 1994, s. 551.
- ²³ Camal Gökcə. Göstərilən əsəri. s. 107.
- ²⁴ Əliyev F. Azərbaycan XVIII əsrdə - Azərbaycan tarixi. Bakı, 1993, s.191.
- ²⁵ Markova O.P., Göstərilən əsəri, s. 156-157.
- ²⁶ Yenə orada. s. 156-157.
- ²⁷ Yenə orada. s. 157-58.
- ²⁸ Yenə orada. s. 154.
- ²⁹ Azərb.EA Tarix İnstitutunun elmi arxivi. inv. 1795/3/, s. 550.
- ³⁰ Yenə orada. inv. 1795/1/, s. 126.
- ³¹ Camal Gökcə. Göstərilən əsəri. s. 109.
- ³² Azərb. EA Tarix İnstitutunun elmi arxivi sənəd 1795/1/, s. 21.
- ³³ Osmanlı dövləti ilə Qafqaz, Türkistan və Krım xanlıqları arasındakı münasibətlərə dair..., s. 5.
- ³⁴ Azərb. EA Tarix İnstitutunun elmi arxivi. inv. 1795/3/, s. 415.
- ³⁵ Camal Gökcə. Göstərilən əsəri. s. 110.
- ³⁶ Yenə orada. s. 112.
- ³⁷ Markova O.P. Göstərilən əsəri. s. 159 - 161.
- ³⁸ Yenə orada. s. 160.
- ³⁹ Azərb. EA Tarix İnstitutunun elmi arxivi. inv. 1795/1/, s. 21.
- ⁴⁰ Yenə orada. inv. 1795/1/, s. 22.
- ⁴¹ Yenə orada. inv. 1795/4/, s. 822
- ⁴² Yenə orada. inv. 1795/4/, s. 859.
- ⁴³ Cövdət Paşa, Göstərilən əsəri, I cild, s. 350.
- ⁴⁴ Yenə orada. s. 350-351.
- ⁴⁵ Markova O.P. Göstərilən əsəri. s. 185.
- ⁴⁶ Yenə orada, s. 161.
- ⁴⁷ Azərb. EA Tarix İnstitutunun elmi arxivi. inv. 1795/3/, s. 536.
- ⁴⁸ Camal Gökcə. Göstərilən əsəri. s. 114.

§ 2. Georgiyevsk müqaviləsindən 1787 - ci il

Türkiyə - Rusiya müharibəsinin başlanmasına kimi xanlıqların Türkiyə ilə münasibətləri

XVIII əsrin II yarısında Rusiya imperiyasının cənub sərhədləri Qafqaz sıra dağlarına qədər yaxınlaşdı. 1783-cü il iyunun 24 də Georgiyevskdə bağlanmış müqaviləyə əsasən Kartli - Kaxetiya çarlığı (Şərqi Gürcüstan) Rusiya dövlətinin təbəəliyini qəbul etdi. Həmin il Dağıstanın cənubunda yerləşən Tərki qalası da Rusiya tərəfindən zəbt edildi.

II İrakli özünün və varislərinin adından Rusiya çarının ali hakimiyyətini və himayəsini qəbul etdi. Bu müqavilə Rusiyanın da üzərinə müəyyən öhdəliklər qoyurdu. Bunlar Kaxetiya və Kartli taxt-tacının və çar ailəsinin hüquqlarının qorunmasına zəmanət verməkdən ibarət idi. II İrakli daxili işlərdə müstəqilliyini saxlayır, xarici siyasətində isə Tiflisdəki rus məmuru ilə hesablaşmalı idi. Bu andan sonra Cənubi Qafqazın tamamilə zəbt olunması Rusiya dövlətinin xarici siyasətində ön plana çəkildi.

1783-cü ildə Krımın Rusiya tərəfindən ələ keçirilməsi və Geyorgiyevsk müqaviləsinin bağlanması Rusiyaya bu məqsədi həyata keçirmək üçün əlverişli şərait yaratdı.

Rusiyadan Gürcüstana hərbi qüvvə yeridilməsi məqsədilə Vladıqafqazdan Tiflisə hərbi Gürcüstan yolu¹ adlanan geniş hərbi yol çəkildi. 1783-cü ilin noyabrında Rusiyanın hərbi hissələri Tiflisə daxil oldu. Qafqazdakı rus qoşunlarının komandanı P.S.Potyomkin 1783-cü il avqustun 20-də Traktat bağlanması haqqında fərmanlarla Azərbaycan xanlıqlarına müraciət etmişdir. Bu fərmanlarla birlikdə göndərilən məktublarda Azərbaycan xanlarına Gürcüstanın Rusiyanın himayəsi altında olduğunu nəzərə almaq təklif edilirdi².

Georgiyevsk müqaviləsi həmçinin Rusiyanın iqtisadi ticarət mənafeyi üçün əlverişli idi. Rusiya dövləti xarici siyasətində Volqa-Xəzər yolu ilə Azərbaycan və İran vasitəsi ilə Hindistana, Çinə əlverişli yollar axtarmaq məqsədini güdürdü. Rusiya imperiyası öz məqsədinə çatmaqdan ötrü qarşısına çıxan hər bir maneəni aradan qaldırmaq üçün əlindən gələni əsirgəməirdi. Georgiyevsk müqaviləsi bağlandıqdan sonra Rusiya imperiyasının Azərbaycana yeritdiyi əsas siyasi xətlər aşağıdakılardır.

Bunlardan birincisi Gürcüstan vasitəsilə həyata keçirilirdi. ...artıq Rusiya himayəsini qəbul etmiş Kartli-Kaxetiya çarı II İrakli Georgiyevsk traktatının şərtlərindən istifadə edib, ilk növbədə öz torpaqlarını qonşu ərazilər hesabına genişləndirmək və öz əməllərini Rusiya hakimiyyətinin adı ilə pərdələmək³ siyasəti idi. Bu qonşu ərazilər isə İrəvan və Gəncə xanlığı idi.

İkincisi, Rusiya bu dövrdə Azərbaycan ərazisində təkcə Qarabag erməniləri üçün "Xristian dövləti" yaratmaq planını deyil "Qafqaz Azərbaycanı"

yaradılması məsələsini də irəli sürmüşdü. Bu dövlət " ... Qafqaz Albaniyası adı altında Rusiyanın himayəsi ilə⁴ yaradılmalı idi. Rusiyanın bu siyasəti Qarabağ xanlığı daxilində mövcud olan məliklərin seperatçı hərəkətlərini gücləndirirdi.

Göründüyü kimi Georgiyevsk müqaviləsi Azərbaycan xanlıqlarının siyasi vəziyyətini daha da ağırlaşdırdı. Digər tərəfdən bu dövrdə Rusiya dövlətinin Azərbaycanda əl - qol açmasını bəhanə edən İran hakimlərinin Azərbaycan ərazisinə müdaxiləsi genişlənməyə başladı.⁵

Yaranmış mürəkkəb vəziyyətdə Azərbaycan xanlıqları öz müstəqilliklərini itirməmək, xanlığın mənafeyini qoruyub saxlamaq üçün müxtəlif manevrlər edirdilər. Bəzi Azərbaycan xanları Osmanlı dövləti ilə daha yaxın siyasi münasibətlərdə olsalar da, müəyyən hallarda Rusiya ilə də siyasi-diplomatik münasibətlər yaratmağa səy göstərərək, öz siyasi vəziyyətlərini tarazlaşdırmağa çalışırdılar. Azərbaycan xanlıqlarının rus-gürcü, rus-erməni və İran təvəüzü qarşısında yeganə arxalandığı qüvvə Osmanlı imperiyası idi. Bu dövrdə Azərbaycan xanlıqlarının Osmanlı imperiyası ilə qarşılıqlı-siyasi münasibətlərinin daha da güclənməsinə təsir göstərən başlıca amil, məhz Rusiya tərəfindən real təhlükənin yaxınlaşması olmuşdu.

Xanlıqlar dövründə Osmanlı-Azərbaycan siyasi münasibətləri sovet dövrünün ideologiyasına uyğun olaraq bəzi ədəbiyyatlarda "Osmanlı imperiyası ...Azərbaycan xanlıqları arasındakı rəqabəti daha da qızıqdıran⁶, ...gələcəkdə ölkənin müstəqilliyini təmin edə bilən qüvvələrin mərkəzləşməsinə hər vasitə ilə mane olan"⁷ kimi təqdim olunmuşdur. Bundan əlavə Azərbaycan xanlıqlarının Rusiya ilə münasibətlərinin hərtərəfli inkişaf etdiyi, Türkiyə ilə isə qarşılıqlı əlaqələrinin olmadığı iddia edilmişdir.

XVIII əsrin II yarısına aid arxiv sənədlərinin və çap olunmuş mənbələrin təhlili göstərir ki, II İrakli Rusiya himayəsini qəbul etdikdən sonra Azərbaycan xanlarına könüllü şəkildə Gürcüstana, dolayısı yolla isə Rusiyaya itaət göstərməyi təklif etmişdir. Bu təklifə razı olmayacaqları halda onlar ordunun gücü ilə hədələyirdi. Azərbaycan xanları bu təklifi rədd edərək, yaxınlaşan təhlükə ilə bağlı olaraq Osmanlı dövlətinə müraciət edirdilər. Bu müraciətlərə cavab olaraq Osmanlı dövləti Azərbaycan xanlıqlarını Rusiya və onun əlaltılarının hücumlarından qorumaq məqsədilə onlara bacardığı köməyi göstərməyi vəd edirdi. Bu haqda İ.Yüksel yazır: "Osmanlı dövləti Azərbaycan xanlıqlarını nəzarət altına almağa çalışarkən, Rusiya da bir tərəfdən himayəsinə aldığı Gürcüstan hakimi II İrakli vasitəsilə Azərbaycan xanlıqlarını ələ almağa çalışaraq, onları öz itaətinə almaq istəyir və ona tabe olmayanları onların üzərinə qoşun göndərməklə hədələyirdi"⁸. Georgiyevsk müqaviləsinin bağlanması və Gürcüstana Rusiya hərbi hissələrinin gəlməsindən narahat olan Türkiyə sultanı müsəlmanların həmrəyliyinə arxalanaraq, Azərbaycan və Dağıstan hakimlərini ələ almağa çalışaraq, həmçinin onlardan xahiş edirdi ki, ... müsəimanlar rus ordusunu öz ərazisinə buraxmasınlar.⁹ Erməni patriarxı İoni Qarabağ məlikləri ilə birlikdə Potyomkinə yazırdılar ki,

Türkiyə nümayəndələri Kür çayı yanında azərbaycanlılardan ibarət ordu yaratmağa və rus ordusunun qarşısını kəsməyə cəhd edirlər.¹⁰

Toplanmış materiallar içərisində Georgiyevsk müqaviləsi bağlandıqdan sonra gürcü çarı II İraklinin İrəvan xanlığına hücum təhlükəsi ilə bağlı olan sənədlər üstünlük təşkil edir.

Ümumiyyətlə, İrəvan xanlığının tarixinə nəzər saldıqda görürük ki, bu xanlıq yarandığı vaxtdan etibarən öz müstəqilliyini saxlamaq uğrunda daim mübarizə aparmalı olmuşdur. Xanlıq üçün böyük təhlükəni həmişə Kartli - Kaxetiya çarlığı yaratmışdır. İrəvan xanlığı Həsənəli xanın dövründə (1756 - 1764) II İraklidən asılı vəziyyətə düşmüşdü. Hüseynəli xanın dövründə (1764 - 1783) isə xanlığın daxilindəki çəkişmələrdən istifadə edən II İrakli 1779 - cu ildə İrəvan xanlığına hücum edərək onun 8 kəndinin əhalisini zorla Gürcüstana köçürmüşdür. 1780-cı ildə Hüseynəli xan II İrakli ilə barışığa gələrək, 3000 tımən bac verməklə Gürcüstana köçürülən əhalini geri qaytarmışdır. Bu barədə İrəvan xanlığı ilə Kartli – Kaxetiya çarlığı arasındakı ziddiyyətləri tam həll etmədi. Hüseynəli xan bir müddət sonra diplomatik vasitələrlə digər Azərbaycan xanları ilə əlaqələri möhkəmləndirmiş və II İrakliyə bac verməkdən imtina etmişdi. Bununla razılaşmayan II İrakli Hüseynəli xanı hakimiyyətdən devirmək üçün, onun qardaşı Məhəmməd Həsən xanla sazişə girdi.

Rusiya dövlətinin himayə və yardımına əsaslanan II İraklinin Azərbaycan torpaqlarını ələ keçirmək niyyətinin qarşısını almaq üçün Azərbaycan xanları Osmanlı dövlətinə məktub göndərərək ondan kömək istədilər¹¹. Azəvhaycan xanlarından - Xoy xanı Əhməd xan, Şəki və Şirvan hakimi Məhəmməd Həsən xan öz məktublarında "Dövləti-Aliyyə əmrində hərbdə iştirak etmələrinin ...gərəkli olduğunu bildirmiş, bəziləri isə tərəddüd etmişlər"¹². Çünki Georgiyevsk müqaviləsindən sonra Azərbaycan xanlarının bir çoxu Rusiyanın müstəmləkəçili siyasətini düzgün dərk etməyərək çarizmin vədlərinə inanır və sadələvhlüklə Rusiyaya ümid bəsləyirdilər.

Buna görə də Osmanlı dövləti Azərbaycan xanlarına Çıldır valisi Süleyman paşa vasitəsilə fərman və hədiyyələr göndərərək onların Rusiyaya meyl etməsinin qarşısını almağa çalışırdı.¹³

Azərbaycan xanlıqları arasında gedən hakimiyyət uğrunda çəkişmələrdən Rusiya hakim dairələri öz xeyrinə istifadə etməyə çalışırdı. Bununla əlaqədar Rusiya dövləti Qafqaz xəttində olan ordunun komandanlığına tapşırırmışdı ki, «...yaxın olduqları yerlərdə Azərbaycan hakimlərinə - İrəvanlı Hüseynəli xana, təbrizli Nəzərqulu xana, xoylu Əhməd xana, urmiyalı Qulu xana sakitlik yaratmaq, öz aralarında razılığa gəlmək üçün onlara təsir etsinlər. Bildirmək lazımdır ki, onlara dinclik və sakitliyi ancaq Rusiya verə bilər».¹⁴

Buna görə də Georgiyevsk müqaviləsi bağlandıqdan sonra "Osmanlı dövləti ilə yaxın münasibətdə olan İrəvan xanı Hüseynəli xan və başqa Azərbaycan xanları Osmanlı dövləti tərəfindən gələn hədiyyələri qəbul etməkdən

çəkinirdilər»¹⁵. Bununla yanaşı «...İrəvan ərazisinə göndərilmiş rus mühəndislərinin İrəvan xanı Hüseynəli xan tərəfindən məmnuniyyətlə qəbul edildiyi haqqında»¹⁶ Osmanlı dövlətinin sərhəd valiləri tərəfindən İstanbula məlumat verilmişdi.

Diplomatik münasibətlərdə çox ehtiyatlı olan Rusiya hökuməti Kartli-Kaxetiya çarlığı ilə müqavilə bağladıqdan sonra müsəlman xalqlarına göndərdiyi "elçilər"¹⁷ və "hədiyyələrlə" yanaşı xəbərdarlıq da etmişdi ki, Azərbaycan xanları Gürcüstanla münasibətləri nizama salsınlar¹⁸.

Azərbaycan xanları Rusiyanın bu "xəbərdarlığı"ndan ehtiyat edərək Rusiya ilə müəyyən siyasi-diplomatik əlaqələr saxlayırdılar. Bu isə onların Rusiya himayəsini qəbul etməsi demək deyildi. Dövrün sənədlərinin təhlili bir daha göstərir ki, Azərbaycan xanlıqları yaranmış təcavüzlə bağlı öz müstəqilliklərini qoruyub saxlamaq naminə xarici siyasətlərində ikili münasibətlərə üstünlük vermişlər.

1783-cü il Georgiyevsk müqaviləsinin reallaşması Azərbaycanın Osmanlı dövləti ilə yaxın münasibətdə olan xanlarında böyük narahatlıq doğurmuşdu. Xanlar sərhəddəki Osmanlı valilərinə və mərkəzdəki Osmanlı hökumətinə göndərdikləri ərizələri ilə öz təşvişlərini açıq şəkildə ifadə edirdilər.¹⁹

Həmin vaxt Şəki və Şirvan hakimi Məhəmməd Həsən xan II İrakli təcavüzü ilə bağlı Osmanlı sultanına məktub göndərmişdi.²⁰ Həmin məktuba əsaslanaraq 1783 - cü ilin noyabrında Çıldır valisi Süleyman paşa tərəfindən yazılmış bir sənəddə deyilirdi: "İrəvan xanı Hüseynəli xanın vəfatından sonra II İrakli İrəvan qalasını ələ keçirmək üçün Rusiya əsgərlərinin köməyi ilə müharibə etmək niyyətindədir.²¹ Lakin, Osmanlı dövləti ... Azərbaycana nəzarəti gücləndirmək və Tiflis xanı II İraklini təkrar öz tərəfinə çəkərək Rusiyanın Tiflis üzərindən Azərbaycana ediləcək hücumlarının qarşısını almaq²² istəyirdi. Bunun üçün Osmanlı dövləti tərəfindən II İrakliyə məktub yazılaraq Azərbaycan ərazisinə olan işğalçılıq niyyətindən əl çəkməsi tələb edilmişdi. Bəyazıt və Muş vilayətlərinin hakimlərinə isə məktub göndərilərək onlardan Azərbaycan xanlarına kömək göstərmələri xahiş olunurdu²³.

Osmanlı dövləti tərəfindən görülən bu tədbirlərin müqabilində Şərqi siyasətinin iflasa uğrayacağından ehtiyat edən Rusiya hökuməti 1783-cü ilin sonlarında Cənubi Qafqazda qüvvətlənmək məqsədi ilə Tiflisə və Kaxetiyağa göndərdiyi orduların sayını artırmağa başladı. Burada yerləşən hərbi hissələrə Rusiyadan çoxlu top və digər hərbi sursat göndərilərək buraya daha 35 min əsgər göndəriləcəyi²⁴ nəzərdə tutulurdu.

Rusiya hakim dairələri bu zaman Azərbaycan xanlarını öz tərəfinə çəkmək üçün bir tərəfdən onlara "xəbərdarlıq" və hədə-qorxu gələrək, İrəvan, Xoy və Təbriz xanlarına elçi və hədiyyələr²⁵ göndərir, digər tərəfdən isə Gürcüstan hərbi yolu vasitəsilə Cənubi Qafqazda hərbi hazırlığını daha da möhkəmləndirirdi.

Osmanlı dövlətinin Rusiyanın işğalçı məqsədlərinin qarşısını almaq tədbirləri II İrakli tərəfindən təşvişlə qarşılanmış və o, bu haqda öz sarayında olan Rusiya dövlətinin nümayəndəsi polkovnik Stepan Burnaşevə məlumat vermişdi.²⁶ Həmin məktuba əsaslanaraq S.Burnaşev 1784-cü ilin 9 fevralında P.S.Potyomkinə göndərdiyi "raportun"da yazırdı: "...mənə çatan məlumata görə Axalsik paşasının nümayəndələri bu yaxınlarda İrəvan xanı Qulaməli xanın yanında olmuşlar. Guya məqsəd xanın atasının ölümü ilə bağlı baş sağlığı vermək olmuşdu. Əslində isə onlar bura İrəvan xanlığı ilə Osmanlı dövləti arasında daha yaxın münasibətlər yaratmaq üçün gəliblər. Onlar həmçinin, xanlara (Azərbaycan xanlarına - Q.G.) məktub göndərərək həmin xanlar birləşib bir istiqamətdən, Türklər isə digər istiqamətdən II İrakli üzərinə hücumu keçmək fikrindədirlər"²⁷. S.Burnaşev P.S.Potyomkindən xahiş edirdi ki, bu məsələ ilə əlaqədar çar mütləq tədbir görməlidir. Çünki İrəvan xanı cavandır və ondan nə istəsən gözləmək olar.

Yaranmış əlverişli şəraitdən - yəni Türkiyənin zəifləməsindən istifadə edən Rusiya bu regionda işğalçılıq siyasətini gücləndirirdi. 1784-cü ildə rus canişini Mixail Markov polkovnik S.Burnaşevə göndərdiyi məktubunda yazırdı: «...çar (Rusiya çarı - Q.G.) nəyi isə bəhanə edib oranı (İrəvan xanlığını - Q.G.) ordu ilə almalıdır. Çünki, alınmış məlumata görə türklər o qədər özləri Rusiyaya qarşı çıxmaq iqtidarında olmadığından ələ qüvvə axtarırlar».²⁸

Artıq 1784-cü ilin yazında Qulaməli xanın II İrakliyə, dolayısı yolla isə Rusiyaya olan münasibətinin pisləşməsinin şahidi oluruq. Bu x.bər polkovnik S.Burnaşevin 1784-cü il martın 24-də P.S.Potyomkinə göndərdiyi məxvi məktubunda qeyd olunurdu.²⁹ 1784-cü il martın 10-da Qarabağ xanı İbrahimxəlil xanın yanına gürcü çarı tərəfindən göndərilən nümayəndə geri qayıdarkən Süleyman paşanın İbrahimxəlil xana yazınış olduğu məktubun əslini ələ keçirə bilmədiyindən surətini özü ilə gətirə bilməmişdi. Lakin, martın 11-dən İbrahimxəlil xanın tabeliyində olan və ona "sadiq" olan ləzgi hərbi dəstəsinin başçılarından biri Süleyman paşanın İbrahimxəlil xana göndərmiş olduğu məktubun əslini S.Burnaşevə çatdırmışdır. Bu hadisədən sonra S.Burnaşev P.S.Potyomkinə yazırdı: "...İrəvan xanları gələn məlumatlara əsasən Qulaməli xanın çara olan münasibəti birdən-birə dəyişmişdir və indi o Türklərə meyillidir".³⁰

Yaranmış təhlükə qarşısında İrəvan xanı Qulaməli xanın Osmanlı dövləti ilə yaxınlaşması nəticəsində Qars mühafizi Mustafa paşanın məlumatına görə bölgədəki ruslar və onların müttəfiqi olan gürcü çarının hiylələri nəticəsində Qulaməli xan qətlə yetirildi.³¹ Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Qulaməli xanın qətlə ilə bağlı bəzi sənədlərdə³² çar II İraklinin bu işdə əli olmadığı, bəzi sənədlərdə³³ isə İrəvan xanı Gürcüstanın asılılığından imtina etdiyi üçün ovda çar II İraklinin vasitəsilə öldürüldüyü göstərilir. Xanın qətlindən sonra hakimiyətə onun qardaşı Məhəmməd xan³⁴ (1784-1805) gəlmişdir. Bundan sonra da II İraklinin xanlığın ərazisinə olan müdaxiləsi davam etmişdi.

1784-cü ilin 28 sentyabrında II İraklinin İrəvan qalasına edəcəyi hücum təhlükəsi qarşısında İrəvan xanı Osmanlı dövlətinə yenidən məktubla müraciət etmişdi. Osmanlı dövlətinə göndərilən bu rəsmi sənəd əsasında "Çıldır valisi, Qars mühafizi və Bəyazit hakimləri Xoy xanı Əhməd xan ilə birləşib II İrakliyə qarşı birlikdə hərəkət etmək üçün danışıqlar aparmışdılar"³⁵.

İrəvan xanı Məhəmməd xan qardaşının qətindən sonra ...digər Azərbaycan xanları, Ərzurum valisi, Bəyazit hakimi ...ilə birləşib düşmən hücumuna qarşı hazır olduqları haqda³⁶ Osmanlı dövlətinə rəsmi məlumat göndərmişdilər.

Georgiyevsk müqaviləsi bağlandıqdan sonra Rusiya dövlətinin Azərbaycana qarşı yeritdiyi siyasətində başlıca məqsədlərindən biri də Qarabağ xanlığı ərazisində xristian dövləti yaratmaq planı idi.

Qarabağ xanlığının ərazisində xristian mənşəli mülklərin olması onu başqa xanlıqlardan fərqləndirirdi. Bu mülklərdən yalnız biri yerli olub, qalanı gəlmə idilər.³⁷ Rusiya dövlətinin himayə etdiyi bu mülklər hələ Pənah xanın dövründən başlayaraq³⁸ bir tərəfdən xanlıq daxilində mərkəzləşməyə mane olur, digər tərəfdən xaricdən Qarabağ xanlığına qarşı basqınların təşkilinə və həyata keçirilməsinə kömək etməklə Qarabağ xanlığının müstəqilliyini sarsıtmağa çalışırdılar. İbrahimxəlil xanın (1758-1806) hakimiyyəti dövründə mülklər ilə mübarizə daha kəskin və uzunmüddətli olmuşdur. İbrahimxəlil xan ilk növbədə atasından sonra onun hakimiyyətini qəbul etməkdən imtina etmiş mülkləri özünə tabe etməyə başladı. Vərəndə və Xaçın əmirləri İbrahimxəlil xanla müttəfiq oldular. Dizaq, Cerabert və Gülüstən əmirləri isə tabe olmaq istəmir, çar Rusiyasının himayəsi ilə Qarabağda xristian dövləti yaratmaq istəyirdilər. 1781-ci ildə İbrahimxəlil xan Vərəndə məliyi Şahnəzər və Xaçın məliyi Mirzə xanla birgə Tuğ qalasını mühasirəyə alıb Dizaq məliyi Yasayın təslim olmasına nail olmuşdur.

Əvvəlki fəsildə Rusiyanın Qarabağ xanlığı ərazisində ermənilər üçün xristian dövləti yaratmaq planları və Georgiyevsk müqaviləsinin bağlanması ərəfəsində Qafqaz müdafiə xəttinin rəisi P.S.Potyomkinin bu sahədəki fəaliyyəti ilə bağlı ətraflı məlumat vermişdik. Georgiyevsk müqaviləsindən sonra isə İbrahimxəlil xanla mülklər arasındakı mübarizə Rusiyanın fəal müdaxiləsi ilə daha da kəskinləşməyə başlamışdır. Rusiya hakim dairələri Azərbaycana qarşı olan işğalçı planlarının həyata keçirilməsində Qarabağ xanlığı ərazisində yaşayan ermənilərin köməyindən istifadə edirdilər.

İbrahimxəlil xan Rusiyaya və gürcü çarı II İrakliyə kömək üçün müraciət etmiş Cerabert və Gülüstən mülklərini də tezliklə zərərsizləşdirib məhv edə bildi.

Yaranmış şəraitdən düzgün istifadə etməyə çalışan İbrahimxəlil xan öz hakimiyyətini möhkəmləndirmək, mülklərin özbaşnalığının qarşısını almaq üçün xarici siyasətində həm Osmanlı dövləti ilə, həm də Rusiya ilə siyasi münasibətlərini tarazlaşdırmağa çalışırdı. Buna görə də hələ 1783-cü ilin yazında II

İrakli P.S.Potyomkinə İbrahimxəlil xanın Rusiya himayəsinə daxil olmaq arzusuna işarə edən məktub göndərmişdi.

İbrahimxəlil xan Rusiya ilə yaxınlaşmaqda şübhəsiz öz xanlığının daxili müstəqilliyini qorumaqla yanaşı, məliklərlə apardığı mübarizədə Rusiyanı zərərsizləşdirmək niyyətini güdmüşdür. Bu isə Rusiya dövlətinin Azərbaycan xanlıqlarına qarşı yeritdiyi işğalçılıq siyasətinə tamamilə zidd idi.

Rusiya hakim dairələri Qarabağ xanlığı ərazisində "milli erməni dövləti" yaratmaq fikrindən imtina etməmişdi. Georgiyevsk müqaviləsinin bağlanması ərəfəsində Q.A.Potyomkin II Yekaterinaya yazırdı: «...əlverişli şərait yaranan kimi İbrahim xanı tabe edərək onun vilayətini milli hakimiyyətə (məlikliklər nəzərdə tutulur - Q.G.) vermək lazımdır. Bununla da Asiyada sizin söz verməyinizə uyğun olaraq, mənim vasitəmlə erməni məliklərinə çatdırılacaq xristian dövləti yaranacaqdır».³⁹

1784-cü ilin 2 iyununda P.S.Potyomkin Knyaz Q.A.Potyomkinə raport göndərmişdi. P.S.Potyomkin Gəncə hadisələri ilə bağlı narahat olduğunu bildirmiş və Q.A.Potyomkindən «...əgər Fətəli xan öz orduları ilə Gəncəyə yaxınlaşarsa, siz icazə verəsiniz biz də ermənilərə yardım və kömək göstərərək»⁴⁰ xahişini etmişdi. Bu xahişdən bir az sonra iyunun 26-da Rusiyanın Gürcüstandakı nümayəndəsi Mixail Markov Rusiya hakim dairələrinə məktub göndərmişdir. Bu məktubda, İbrahim xanın məliklərin Rusiya ilə gizli əlaqəsindən xəbər tutaraq onların tədbirlərini ləğv etməsi və öz hərbi qüvvələrinin sayını artırması⁴¹ göstərilirdi. Hadisələrin bu cür mürəkkəbləşməsi görünür İbrahimxəlil xanı Osmanlı dövləti ilə daha da yaxınlaşdırırdı. Çünki, M.Markov öz məktubunda yazırdı: «Türk sarayından xanlıqların Rusiyaya qarşı mübarizədə həmrəy olması üçün bütün Azərbaycan xanlarına, o cümlədən İbrahim xanın yanına elçilər göndəriblər. Bütün xanlar bu nümayəndələrlə Kür çayının sahilində görüş yeri təyin etmişlər»⁴².

Bütün bunlardan aydın olur ki, II Yekaterina (1762-1796) müsəlman ölkəsində etibarlı dayaq yaratmaq üçün ermənilərə öz dövlətlərini yaratmağa söz vermişdi. Bu təhlükənin qarşısında Azərbaycan xanları Osmanlı dövlətinin köməyi ilə birlikdə mübarizə aparmaq istəyirdilər. Kür çayı sahilində nəzərdə tutulmuş görüşdə hansı məsələlərin həll ediləcəyi tam məlum deyildi, lakin S.Burnaşevin məktubundan bu görüşün qarşı tərəfdə necə təşviş doğurduğu aydın olur. S.Burnaşev yazırdı ki, əgər türklər İrəvanı tutsalar, onda Azərbaycandakı bütün hərbi qüvvələr onlarla birləşib Gürcüstanı ələ keçirə bilərlər⁴³. Buna görə də, II İrakli 1784-cü ildə Rusiyaya müraciət edib Tiflisə "gürcülərin hesabına" əlavə olaraq daha altı alay göndərilməsini xahiş etmişdi⁴⁴. Bu xahiş Rusiyanın bölgədəki siyasətinə uyğun gəldiyi üçün Rusiya buna əməl etmişdir. Çünki, bir az sonra Gəncə hadisələrində bu qüvvələrin iştirak etdiyini görürük.

İbrahimxəlil xan eyni zamanda öz diplomatik bacarığından istifadə edərək Rusiya ilə də qarşılıqlı münasibətlərini qoruyub saxlamağa çalışırdı. 1784-cü ilin iyulunda İbrahimxəlil xanın vəziri Musa Sultan Knyaz Q.A.Potyomkinin yanına

gəlmişdi və oradan Peterburqa göndərilmişdi. Peterburqda Musa Sultana böyük dövlətin səfiri kimi hörmət göstərilmişdi⁴⁵. Görünür Rusiya dövləti Azərbaycan xanlıqlarını ayrı-ayrılıqda öz tərəfinə çəkmək, İbrahimxəlil xanın nüfuzunu və xanlığın qüdrətini nəzərə alaraq xanla diplomatik münasibətlərdə ehtiyatla hərəkət edir və Qarabağ xanlığına zahirən də olsa dostluq münasibəti bəslədiyini göstərirdi. Çünki O.P.Markovanın yazdığına görə, İbrahim xanın bu dövrdə türklərlə əlaqəsindən Rusiya hakim dairələrinin xəbəri yox idi⁴⁶. Lakin, Rusiya kimi məxvi xidmət orqanlarına malik olan bir dövlətin İbrahimxəlil xanın Osmanlı dövləti ilə əlaqəsindən xəbərsiz olması o qədər də inandırıcı deyil. Buna görə də Musa Sultan Peterburqdan geri qayıtdıqdan sonra Q.A.Potyomkin öz tabeliyində olan knyazlara yazırdı ki, mən sizə bu xanın (İbrahimxəlil xan - Q.G.) dediklərinə qulaq asmağı təklif etmirəm, çünki o, türklərə çox arxayındır və onu əzməyimizdən qorxduğu üçün bizi yuxuya vermək istəyir⁴⁷.

Hələ 1780-ci ildən Gəncə xanlığını ələ keçirmiş İbrahimxəlil xanla Kartli-Kaxetiya çarı II İrakli arasında müttəfiqlik münasibətləri mövcud idi. Onlar Gəncə xanlığının gəlirlərindən birlikdə istifadə edirdilər. Lakin 1783-cü il Georgiyevsk müqaviləsindən sonra II İrakli Rusiyaya arxalanaraq İbrahimxəlil xanı Gəncədən sıxışdırmağa çalışırdı. Bu məqsədlə II İrakli 1784-cü ilin payızında Gəncə üzərinə hücumu keçdi. Bu hərbi səfərində ona polkovnik Burnaşevin başçılıq etdiyi rus qoşunları da kömək edirdi. Ancaq II İraklinin Gəncəni ələ keçirmək cəhdi baş tutmadı. II İraklinin gizli tədbirlərindən xəbər tutan İbrahimxəlil xan yerli feodallardan Hacı bəyin başçılığı və gəncəlilərin köməyi ilə Kartli-Kaxetiya qoşunlarının Gəncədən qovulmasına nail olmuşdur.⁴⁸

Buradan aydın olur ki, İbrahimxəlil xan vəziri Musa Sultanı Rusiyaya göndərərək onlarla diplomatik münasibətlərini nizama salmaqla yanaşı, eyni zamanda Osmanlı dövləti ilə ittifaqını daha da möhkəmləndirmişdir. Çünki bu zaman Qarabağ xanı həm də Gəncə hadisələri ilə bağlı II İrakliyə qarşı mübarizə aparmalı olmuşdu.

Bundan sonra II İrakli Şuşa həbsxanasından onun yanına qaçan mülükləri Tiflisdəki rus ordusunun başçısı polkovnik Burnaşevin köməyi ilə Qarabağ xanlığı əleyhinə qızışdırmağa başlamışdı. Artıq II İrakli Gəncə və İrəvan ərazisini ələ keçirməklə kifayətlənməyib bütövlükdə Azərbaycan ərazisini Rusiya ilə öz arasında bölüşdürməyi planlaşdırırdı. O, Rusiya hakim dairələrinə göndərmiş olduğu məktublarının birində yazırdı ki, belə hesab edirəm ki, Azərbaycana sahib olmaq Rusiya üçün əlverişlidir. Sonra isə həmin torpaqların bir hissəsini mənə güzəştə gedərsiniz⁴⁹.

Gəncə hadisələrindən sonra Rusiya və II İraklinin birləşmiş qüvvələri Qarabağ xanlığı ərazisinə yürüş etmək üçün böyük sürətlə hazırlıq işləri görürdülər⁵⁰. Bu münasibətlə erməni xadimi Arqutinski knyaz Potyomkinə yazırdı ki, əgər rus ordusu Gəncəyə qədər irəliləyə bilsə erməni mülükləri onlara qoşulacaq və onlar birlikdə nəyinki Qarabağı, hətta Şuşa şəhərini də tuta biləcəklər⁵¹.

Rusiya hakim dairələri ermənilərdən ümumxalq nümayəndəliyi adından kömək və himayə xahişi⁵² göndərilməsini gözləyirdi. Buradan aydın olur ki, hələ I Pyotr dövründən Azərbaycan ərazisində erməni dövləti yaratmaq arzusunda olan Rusiya diplomatiyası ehtiyatla hərəkət edərək öz işğalçı niyyətini bu "xahişlə" pərdələmək istəyirdi.

Rusiya tərəfindən dəstəklənən mülklər İbrahimxəlil xandan ehtiyat edərək bu cür "xahişi" göndərə bilmirdilər. Lakin Rusiya dövlətinin nümayəndəsi Reyneksin mülk Abova göndərmiş olduğu məktubu İbrahimxəlil xanın əlinə keçmişdir. Həmin məktubda rus qoşunlarının yürüşü nəticəsində İbrahimxəlil xanın hakimiyyətdən məhrum edilməsi və «erməni çarlığı»nın bərpası haqqında məlumat verilmirdi⁵³. İbrahimxəlil xan yüksək diplomatik məharət göstərərək mülklərin xəyanətkar mövqeyini sübuta yetirərək onların müqavimətini qıra bilmişdi.

Qeyd olunan vaxt Azərbaycanın ən nüfuzlu xanlıqlarından biri də Quba xanlığı idi. Xanlığın başında duran Fətəli xan (1758 - 1789) diplomatik və müharibələr yolu ilə Şimali - Şərqi Azərbaycan torpaqlarını öz hakimiyyəti altında birləşdirə bilmişdi. Onun bu nüfuzundan həm Rusiya, həm də Osmanlı dövləti istifadə etməyə çalışırdı.

Dövrün tələblərinə uyğun olaraq sovet tarixşünaslığında Fətəli xanın xarici siyasəti birtərəfli şəkildə öyrənilmiş, Rusiya-Türkiyə müharibələrində (1768-1774; 1787- 1791) Quba xanlığının mövqeyi əsasən «Rusiyaya meyilli»⁵⁴ kimi göstərilmişdir. Lakin dövrün mənbələrinin təhlili göstərir ki, Quba xanlığı həmin dövrdə hər iki imperiya arasında manevr edərək müstəqil xarici siyasət yeritmişdir.

1784-cü ilin 1 iyununda knyaz Q.A.Potyonikinə yerli xristianlardan belə bir məlumat göndərilmişdir ki, Salyana - Fətəli xanın yanına Türkiyədən nümayəndələr gəlirlər. Üç nəfərdən ibarət olan bu nümayəndə heyəti Osmanlı sultanı adından Fətəli xana məktub gətirmişdi. Həmin məktubda Fətəli xandan dağlı hakimlərini Türkiyəyə kömək etməyə razı salmaq xahiş olunurdu.⁵⁵ Bundan əlavə 1782 - 1786 - cı il sənədləri arasında yerləşən Türkiyə sultanı I Əbdülhəmid (1774 - 1789) tərəfindən Fətəli xana göndərilmiş fərman daha maraqlıdır. Həmin fərmanda deyilirdi: "... sizin məktubunuzdan məlum olur ki, siz bizə sadıqsınız. Biz sizə və qonşu Dağıstan xalqlarına inanırıq, yalnız Tiflis çarı II İrakli müstəsnaqlıq təşkil edir. Çünki o, əvvəllər bizi tanıyırdı, bizə xidmət edirdi, əvəzində isə himayə görürdü. Lakin ona fars taxt-tacını tutmağa icazə vermədikdə, özünə digər himayəçi tapdı. Siz imkan verməməlisiniz ki, o güclənsin».⁵⁶

Görünür Georgiyevsk müqaviləsi bağlandıqdan sonra Rusiyanın Azərbaycan ərazisinə işğalçılıq marağının gücləndiyindən ehtiyat edən Fətəli xanın Türkiyə ilə qarşılıqlı siyasi əlaqələri daha da genişlənməmişdi.

Osmanlı sultanının II İrakli ilə bağlı xahişi Fətəli xanın xarici siyasətindəki başlıca marağına uyğun gəlirdi. Azərbaycan torpaqlarını tamamilə öz hakimiyyəti altında birləşdirməyə çalışan Fətəli xan şübhəsiz ki, II İraklinin

güclənməsinin tərəfdarı deyildi. Çünki, Rusiyanın yardımını alan II İraklinin güclənməsi Azərbaycan xanlıqlarının təhlükə altına alınması demək idi. Lakin, Gürcüstanın Rusiyanın himayəsinə sığınması Fətəli xanın hərbi yolu ilə bu problemlərin nizama salınmasını çətinləşdirirdi.

Georgiyevsk müqaviləsindən sonra Rus ordusunun hücumlarından ehtiyat edən Fətəli xan⁵⁷ öz narahatçılığını Osmanlı dövlətinə bildirmişdi. M.Markovun Rusiya hakim dairələrinə göndərdiyi 1785-1787- ci illərə aid olan sənəddən aydın olur ki, Fətəli xan və qazikumuklu Məhəmməd xan dağlı hakimlərlə razılışaraq Osmanlı dövlətinə məktub göndərmişdi. Məktubdan aydın olur ki, çox sayda rus ordusu İran üzərinə hücumla keçmək istəyir⁵⁸. Buna görə də Fətəli xan Osmanlı dövlətindən Rusiya üzərinə hücumla keçmək üçün hərbi kömək istəyirdi. Osmanlı Türkiyəsi bu xahişə cavab olaraq Fətəli xanın yanına elçilər göndərmişdi. Bu nümayəndələr Fətəli xanın yanına gəlib onun fikirləri ilə tamamilə razı olduqlarını bildirmişdilər⁵⁹.

Ümumiyyətlə, həm Osmanlı imperiyası, həm də Rusiya imperiyası Azərbaycan xanlıqları ilə olan diplomatik münasibətlərində ehtiyatla hərəkət etməyə çalışırdılar. Onlar 1774-cü ildə bağlamış olduqları "Kiçik - Qaynarca" sülh müqaviləsinin şərtlərini pozmaqdan və İrandan ehtiyat edirdilər. Rusiyanın Qafqaz işləri üzrə nümayəndəsi Mixail Markovun 1784-cü il 13 mart tarixli məktubundan aydın olur ki, İrəvandan Bəyazidə qayıdan Xəlil əfəndi oradan Xoy xanı Əhməd xana məktub yazaraq özünün "təkliflərini" ona bildirmişdi. Bu təkliflərin nədən ibarət olması haqqında "rus donosları" məlumat ala bilməmişdi.

Xəlil əfəndi Əhməd xana yazırdı ki, o bu təklifləri qəbul etsə İbrahimxəlil xana və ləzgilərə də göndərsin, yox əgər razılışmasa məktub və göndərilənlər çox gizli qalsın, çünki imperiyalar (Rusiya və Türkiyə - Q.G.) arasında belə qayda qoyulmuşdur ki, kim birinci olaraq müharibəyə başlasa, sülhü pozduğu üçün bir neçə milyon məbləğdə pul verməlidir⁶⁰. Bundan ehtiyat edən Osmanlı hökuməti Fətəli xanın müraciətinə hərbi qüvvə ilə kömək edə bilməmişdi. Çünki Osmanlı dövlətinin Azərbaycan xanlıqlarını rəsmi şəkildə himayəyə götürməsi Rusiya dövləti ilə aralarında olan gərginliyin artmasına gətirib çıxara bilərdi.

Lakin, Azərbaycan xanlıqlarını Rusiya-Gürcüstan blokunun təcavüzündən qorumaq məsələsi Osmanlı dövlətini həmişə narahat edirdi. Çıldır valisi Süleyman paşa, Bəyazid hakimi İsaq paşa ilə əlaqə saxlayıb Osmanlı hökuməti adından 1784-cü ildə Şirvan xanına məktub göndərmişdi⁶¹. Məktubda Gürcü çarı II İraklinin və Rusiya hərbi qüvvələrinin Azərbaycan xanları üçün yaratdığı təhlükəyə qarşı Şirvan xanından və Xoy xanı Əhməd xanla birləşib, mübarizə aparmaları məsləhət görülürdü.

Osmanlı dövləti ilə Azərbaycan xanlıqlarının qarşılıqlı siyasi əlaqələrinin genişlənməsində böyük rol oynayan xanlıqlardan biri də Azərbaycanın cənubunda, Osmanlı dövlətinin qonşuluğunda yerləşən Xoy xanlığı idi.

Xanlığın başında duran Əhməd xan (1763 - 1786) Təbriz xanlığının ərazisini birləşdirərək İrəvan, Naxçıvan və Qaradağ xanlıqlarını da özünə tabe edə bilmişdi⁶².

Rusiya dövləti xanlığın artan nüfuzundan Türkiyənin istifadə edə biləcəyindən ehtiyat edirdi. Buna görə də xoylu Əhməd xanı öz tərəfinə çəkmək üçün bu işlə II Yekaterina özü maraqlanırdı. O, 1784-cü il iyunun 21-də Knyaz Potyomkinə bu haqda xüsusi tapşırıq vermişdi⁶³.

Lakin, rəsmi sənədlərdən görüldüyü kimi, Xoy xanlığı Rusiyaya deyil, Türkiyəyə meyl edirdi. Hətta Türkiyə dövləti bunun müqabilində Əhməd xana böyük imtiyazlar vermişdi⁶⁴. Bundan əlavə 1784-cü ildə Xoy xanı Əhməd xan digər Azərbaycan xanları ilə birgə Axalsık paşasının yanına elçi göndərmişdi. Həmin elçilik qarşısında Sultandan kömək almaq məqsədi qoyulmuşdu⁶⁵.

Qeyd etdiyimiz kimi Osmanlı dövləti Rusiya dövləti ilə imzaladığı müqavilədən çəkiniyi üçün Azərbaycan xanlıqları ilə əlaqələrinə ehtiyatla yanaşır, Rusiyanın Azərbaycan xanlıqlarına qarşı yeritdiyi işğalçılıq siyasətinin qarşısını silah gücünə ala bilmədiyindən, əsasən diplomatik vasitələrə hadisələrə müdaxilə etməyə çalışırdı.

Özünü Qarabağ erməni adlandıran Nikita Yakovlevin Knyaz P.S.Potyomkinə göndərdiyi 1785 - ci il 3 fevral tarixli məktubunda deyilirdi: "... Dərbəndə gəlməyimlə öyrəndim ki, Osmanlı sultanı İbrahimxəlil xanın elçisi ilə xana hədiyyə göndərmişdi. İbrahimxəlil xan göndərilən hədiyyələri qəbul etmiş və bundan şad olaraq toplardan atəş açdırmışdır"⁶⁶. Yaxud da, 17 mart 1785 - ci ildə Kartli-Kaxetiya çarı II İraklinin S.Burnaşev vasitəsi ilə Rusiya hakim dairələrinə göndərdiyi məktubda oxuyuruq: "... Türklər Azərbaycan və Dağıstan xanlarını bizim əleyhimizə qaldırmaq üçün onlara pul və xüsusi hədiyyə göndərmişdir. Süleyman paşa bizimlə sülh haqqında danışıqlar aparır, lakin dağıstanlı Ömər və İbrahimxəlil xan birləşib bizim üzərimizə hücum etmək istəyirlər. Buna görə də xahiş edirəm bizə ordu ilə kömək edəsiniz"⁶⁷. Bundan başqa Rusiya məxvi idarəsinə xidmət edən N. Yakovlev Osmanlı sultanının 1785 - ci ilin may ayında Ərzurum şəhərindən Süleyman paşanın başçılığı ilə 40000 türk döyüşçüsünü İrəvan üzərinə göndərəcəyi haqda məlumat vermişdi. Həmin məktubda Osmanlı sultanının Azərbaycan və Dağıstan xanlarına məktub göndərərək onları Rusiyanın onların ərazisini ələ keçirməyə yol verməməyə çağırırdı"⁶⁸.

Həmin dövrdə Gəncədən əli çıxan II İrakli yenidən buraya sahib olmaq üçün müxtəlif siyasi yollar axtarırdı. O, İbrahimxəlil xanın yanında saxlanılan Məhəmməd xanın (o Gəncə xanı olmuş Məhəmmədhasən xanın (1760 - 1780) qardaşı idi - Q.G.) əsirlikdən qurtarıb yenidən Gəncəyə hakim qoymaqla İbrahimxəlil xana qarşı müttəfiq qazanmaq arzusunda idi.

Qarabağ xanlığı ilə münasibətlərinin pozulduğu vaxt, 1785 - ci ilin aprelində II İrakli Rusiya hakim dairələrinə yazırdı ki, Azərbaycan xanlarının Türkiyə ilə yaxınlaşması çox sürətlənir. O cümlədən İbrahimxəlil xan öz adamları

vasitəsilə Türkiyə sultanına məktub göndərmişdi⁶⁹. Həmin məktubda II İrakli İbrahimxəlil xanın gürcülərlə olan "dostluq və ittifaqı"nın pozulduğunu və İbrahimxəlil xanın onlara Gəncəyə qədər irəliləməyə imkan vermədiyini bildirirdi⁷⁰.

İbrahimxəlil xan və digər Azərbaycan xanları Rusiya-Gürcüstan hərbi blokunun Azərbaycan ərazisinə müdaxiləsi və Rusiya imperiyasının günbəgün yaxınlaşan işğalçılıq təhlükəsinə cavab olaraq Osmanlı sultanının himayəsinə keçmək niyyətlərini bildirmək üçün 1785-ci ilin 13 iyununda İstanbula elçilər göndərmişdilər⁷¹. Çıldır valisi Süleyman paşanın məlumatına görə bu xanlar Quba və Dərbənd hakimi Fətəli xan, Şirvan hakimi Məhəmməd Həsən xan və Qarabağ hakimi İbrahimxəlil xan⁷² idi.

Yenə də həmin tarixdə (13 iyun 1785) Kartli-Kaxetiya çarı II İrakli Rusiya dövlətinə Azərbaycan xanlıqları və Dağıstan feodallarının Osmanlı dövlətinə tabe olduqları haqda məlumat verərək, İrəvan və Gəncə xanlıqlarını ələ keçirmək məqsədilə Rusiya hökumətindən əlavə hərbi təchizat gətirilməsi və bunun üçün yeni yollar açılmasını xahiş etmişdi⁷³. Elə həmin dövrdə, həmçinin Osmanlı dövlətinin Azərbaycan xanlarına hədiyyə göndərməsi, Azərbaycan xanlıqlarının isə Osmanlı dövlətinə səfir göndərəcəyi və digər məsələlər haqda Çıldır valisi Süleyman paşanın vasitəçiliyi ilə danışıqlar aparılmışdır⁷⁴.

Azərbaycan xanları ilə Osmanlı dövlətinin diplomatik əlaqələrinin genişləndiyi zaman birdən-birə II İrakli öz xarici siyasətini dəyişdirmişdir. Çünki II İraklinin Gəncəni ələ keçirmək niyyəti boşa çıxmışdı. 1785-ci ilin payızında II İraklinin məqsədini duyan İbrahimxəlil xan kor etdiyi Məhəmməd xanı edam etdirmişdi⁷⁵. Buna görə də II İrakli artıq özünə başqa müttəfiqlər tapmaq istəyirdi və 1786-cı ilin əvvəllərində Çıldır valisi Süleyman paşaya məktub göndərmişdi. Çar həmin məktubunda Rusiyanın Həştərxan limanına hərbi gəmi çıxarması və buradan Fətəli xan üzərinə hücumə keçmək üçün öz qüvvələrini Qızlar qalasında toplaması haqda məlumat vermişdir⁷⁶. II İraklinin Rusiya ilə münasibətlərinin pozulması Osmanlı dövlətinin xarici siyasətinə uyğun idi. Osmanlı hökuməti Ərzurum və Axalsık paşaları vasitəsilə çalşırdı ki, Kartli - Kaxetiya çarı Türkiyə ilə ittifaqa girsin və itaət rəmzi olaraq iki nəfər gürcü knyazlarından Türkiyəyə girov göndərsin. Beləliklə, 1786 - cı ildə Saqareco kəndində II İrakli I Əbdülhəmidin nümayəndələri ilə görüşdü və öz ölkəsinin vəziyyətini nəzərə alaraq Sultanın təklifini qəbul etmişdi. II İraklinin belə addım atmasına nə onun sarayındakı Rusiya dövlətinin nümayəndəsi - polkovnik Burnaşev, nə də Rusiyanın Qafqazdakı - müdafiə xəttinin rəisi P.S.Potyomkin maneə ola bildi⁷⁷. Lakin bütün bunlar II İraklinin Azərbaycan torpaqlarına olan yeni işğalçılıq niyyətlərini həyata keçirəcəyi zaman Osmanlı dövlətinin ona maneə olmaması üçün gördüyü tədbirdən başqa bir şey deyildi.

1786-cı il 25 iyul tarixli Tiflisdən P.S.Potyomkinə göndərilən məxvi raportda yenə də Gəncə hadisələrinə toxunurdu. Raportda yazılırdı: "...bu ilin 17

iyununda alınmış məlumata görə İbrahimxəlil xan guya Gəncə əhalisinin xahişinə görə Cavad xanı Gəncəyə hakim təyin etmişdir və Androniki (yəqin ki, vaxtilə II İraklinin Gəncədə olan nümayəndəsi Keyxosrov Andronikaşvili nəzərdə tutulurdu-Q.G.) müəyyən müddətə özü ilə Şuşaya götürmüşdür"⁷⁸.

Bundan başqa "hiyləgər" adlandırılan İbrahimxəlil xanın Axalsık paşası ilə ittifaqda olduğu vurğulanaraq onun Fətəli xan ilə barışıqları və ramazan ayının sonunda görüşəcəkləri qeyd olunurdu. Polkovnik S.Burnaşevin 1786-cı il 12 avqustda knyaz P.S.Potyomkinə göndərmiş olduğu gizli raportunda bu fikir təsdiq olunurdu. Burnaşev bu haqda yazırdı: "...Türklər II İraklini təslim olmağa məcbur edirlər... İbrahimxəlil xan gürcülərin zəifləməsindən istifadə edərək Fətəli xan ilə barışacaq və onları məğlub edəcəkdir"⁷⁹. Göründüyü kimi Rusiya hakim dairələri Azərbaycan xanlıqlarının birləşəcəyindən ehtiyat edirdilər. Çünki bu onların «parçala, hökm sür!» siyasətinə mane olurdu.

Artıq 1786-cı ilin sonu, 1787-ci ilin əvvəllərində Azərbaycan xanlıqları ətrafında cərəyan edən hadisələr daha da gərginləşmişdi. Məsələn, Çıldır valisi Süleyman paşanın Osmanlı sarayına göndərmiş olduğu 1787-ci ilin 23 yanvar tarixli məntubunda Kartli-Kaxetiya və Rusiya hərbi hissələrinin Naxçıvan üzərinə hücum etmələri, bundan başqa Şəmşəddil və Qazax azərbaycanlı əhalisinin Gürcüstandan çıxarılması və qalanlarının da çıxarılacağı xəbər verilirdi⁸⁰.

Buna cavab olaraq Qarabağ xanlığı ilə qohum olan Avar hakimi Ümmə xan Azərbaycan və Dağıstanlılardan ibarət bir ordu təşkil edərək, Gürcüstan üzərinə hərəkət etmişdir.⁸¹

Bütün bu hadisələr Rusiya və Osmanlı dövlətləri arasında münasibətləri daha da gərginləşdirirdi. Belə ki, polkovnik S.Burnaşevin P.S.Potyomkinə göndərdiyi 31 yanvar 1787-ci il tarixli gizli raportunda bildirilirdi ki, etibarlı mənbələrdən alınmış məlumata əsasən həqiqətən türklər müharibəyə hazırlanırlar. Həmçinin bu xəbərin Rusiya hakim dairələrində güclü narahatçılıq yaratdığı da xüsusi olaraq vurğulanmışdı⁸².

Rusiya imperiyasının 1774-cü ildə Osmanlı imperiyası ilə imzaladığı Kiçik-Qaynarca sülh müqaviləsini pozaraq Krımı zəbt etməsi, hər iki dövləti doğurdan da hərbi toqquşma vəziyyətinə gətirib çıxarmışdı.

Osmanlı Türkiyəsi Azərbaycan xanlıqları ilə olan qarşılıqlı əlaqələrində həm Azərbaycan xanlıqlarını xarici təcavüzlərdən qorumaq və əsasən də Osmanlı dövləti ilə Rusiya arasında müharibə olacağı halda Azərbaycan xanlıqlarının köməyindən istifadə etmək məqsədi güdürdü. Bu məqsədi gerçəkləşdirmək üçün Osmanlı sultanı I Əbdülhəmid 1787-ci ilin fevralında Qarabağ xanı İbrahimxəlil xana məktub göndərmişdi⁸³. Məktubda İbrahimxəlil xana Rusiyaya qarşı vuruşmağa hazır olmaq təklif olunur və eyni zamanda ona bu məqsədlə Şəki xanı Məhəmməd Həsən xana, Təbriz xanı Xudadat xana, Ərdəbil xanı Əli xana, Quba xanı Fətəli xana, İrəvan xanı Məhəmməd xana, Marağa hakimi Əhməd xana, Xoy xanlığına və başqalarına müraciət etməsi dənə-dənə xatırladılırdı⁸⁴. Bununla

bağlı Butkov yazırdı ki, türk sultanı öz nümayəndəsini Dağıstan hakimlərinin ...və Qarabağ xanı İbrahimxəlil xanın yanına göndərərək çoxlu hədiyyələr və pullarla onları Rusiya əleyhinə yönəltməyə çalışırdı⁸⁵.

Ancaq Azərbaycan xanlıqlarının arasında baş verən çəkişmələr onların Osmanlı dövlətinə yardım göstərməsinə imkan vermirdi. Belə ki, Azərbaycan xanlıqları arasında birlik yaranmasına ciddi şəkildə mane olan amillərin mövcud olması gərgin vəziyyət yaratmışdı. 1787-ci ildə Qarabağ xanı İbrahimxəlil xanın məktubu əsasında⁸⁶ Ərzurum və Çıldır valiləri, Qars mühafizi və Bəyazıt mütəsərrifləri adından İstanbula göndərilən məktubda xanlar arasındakı anlaşılmaz münasibətdən bəhs edilirdi. Məktubdakı məlumatlara görə, II İrakli gürcü və ruslardan ibarət olan qoşunla İrəvan və Naxçıvan üzərinə hücum edərək, burada kütləvi qırğın törədib əhalini qarət etmişlər⁸⁷. Bu hadisəyə cavab olaraq Avar hakimi Ümmə xan İbrahimxəlil xanın əskərləri ilə birlikdə Tiflis üzərinə hücumu keçmək istəyirdi⁸⁸. Səma İşiqtanın "Nameyi-Humayun Dəftəri"nə əsaslanaraq verdiyi bu məlumatların çoxu "Osmanlı dövləti ilə Azərbaycan türk xanlıqları arasındakı münasibətlərə dair arxiv bilgiləri"nin II cildində toplanmış məlumatlarla üst-üstə düşür.

Azərbaycan xanlıqlarının özlərinin arasında birliyin olmamasından II İrakli istifadə etməyə çalışırdı. Buna görə də II İrakli Qarabağ xanlığına hücum etmək məqsədilə Quba xanı Fətəli xan ilə danışıqlar aparmışdı. Bütün bunlar Osmanlı dövlətində ciddi narahatlıq doğurmuşdu. Həmin vaxt Çıldır valisi Süleyman paşanın Osmanlı dövlətinə göndərdiyi məlumatında Qarabağ və İrəvan xanlıqları arasında soyuq münasibətin olması qeyd edilməklə yanaşı bu çəkişmələrdən Osmanlı dövlətinin çox narahat olduğu bildirilir və Bəyazıt sancağının mütəsərrifi İsaq paşa onları birliyə çağırırdı⁸⁹.

Beləliklə, qeyd olunan dövrdə Azərbaycan xanlıqlarının Osmanlı dövləti ilə qarşılıqlı münasibətlərinə dair toplanmış sənədlərin təhlilindən belə məlum olur ki, bu münasibətlər beynəlxalq aləmdə münasibətlərin kəskinləşdiyi, "Şərq siyasəti"nin həyata keçirildiyi tarixi şəraitdə inkişaf etmişdir.

Mövcud mürəkkəb şəraitə baxmayaraq Azərbaycan xanlıqları Osmanlı dövləti ilə qarşılıqlı əlaqələrini qoruyub saxlaya bilmişdir. Azərbaycan xanlıqlarının yarandığı vaxtdan etibarən, Osmanlı dövləti ilə qarşılıqlı münasibətləri mövcud olmuşdu. Bu münasibətlərin yaranmasında başlıca amillərdən biri xanlıqların Osmanlı dövləti ilə dil və din birliyi olsada, qarşılıqlı siyasi əlaqələrin yaranmasının əsas səbəbi Rusiya dövlətinin birbaşa və yaxud qonşu xristian dövlətləri vasitəsilə Azərbaycan ərazisinə artmaqda olan təcavüzü qarşısında xanlıqların özlərinə arxa yaratmaq məqsədi olmuşdur.

Məlumdur ki, XVIII əsrin 80-ci illərində Rusiyanın şərq siyasətində Cənubi Qafqazda Türkiyəyə qarşı bufer dövlətlər yaratmaq planı mühüm yer tuturdu. Rusiya hökuməti gürcü torpaqlarını vahid dövlətdə birləşdirməklə burada öz protektorluğunu bərqərar etməyi və həmçinin Azərbaycan torpaqları hesabına

erməni çarlığını yaratmağı planlaşdırırdı. Beynəlxalq aləmdə böyük hay-küyə səbəb olmuş məşhur «Yunan layihəsi»nin bir hissəsi kimi nəzərdə tutulan bu planın həyata keçirilməsi Kartli-Kaxetiya çarlığının Azərbaycan torpaqları hesabına genişlənməsi və Cənubi Qafqazda hegemon qüvvəyə çevrilməsi ilə müşayiət olunmalı idi. Rusiyanın bu planları bir çox Azərbaycan xanlıqlarının ciddi narahatçılığına səbəb olurdu və onların kömək üçün Osmanlı Türkiyəsinə müraciət etmələrinə gətirib çıxarırdı.

Xanlıqlarla Osmanlı dövlətinin qarşılıqlı münasibətlərinin inkişafında 1768-1774-cü illərdə baş vermiş Rusiya-Türkiyə müharibəsi mühüm rol oynamışdır. Hər iki dövlət eyni vaxtda Azərbaycan xanlıqlarını öz tərəfinə çəkməyə çalışır və arxayın olmaq istəyirdilər ki, xanlıqlar əks tərəfə kömək göstərməsinlər. Belə ki, müharibənin gedişi zamanı Osmanlı imperiyasından Azərbaycan xanlıqlarına elçilər göndərilərək xanlıqların Türkiyə tərəfində olması xahiş olunurdu. Lakin Rusiya hökuməti hər vasitə ilə bu münasibətlərin qarşısını almağa çalışırdı və bəzi vaxtlarda buna nail olurdu.

Azərbaycan xanlıqlarının Osmanlı dövlətinə müraciətləri təkcə Rusiya təcavüzündən müdafiə olunmaq üçün deyil, həmçinin Osmanlı dövlətinin hərbi köməyi ilə Cənubi Qafqazda güclənməkdə olan Rusiya təsirini zəiflətmək üçün olmuşdu.

XVIII əsrin 70-80- ci illərində Osmanlı Türkiyəsi Azərbaycan xanlıqlarını Rusiya və onun əlaltılarının təcavüzündən, rəsmi şəkildə müdafiə etməyə çalışmışdı. Belə ki, 1775-ci ildə rus qoşunları Dərbənd ərazisinə daxil olarkən Osmanlı sultanı I Əbdülhəmid bu münasibətlə Rusiya dövlətinə rəsmi şəkildə öz etirazını bildirmişdi.

Georgiyevsk müqaviləsi bağlandıqdan sonra Rusiya və onun əlaltılarının Azərbaycan ərazisinə təcavüzü gücləndiyindən xanlıqlar Osmanlı dövləti ilə qarşılıqlı-siyasi əlaqələrinə daha çox üstünlük vermişlər. Hətta 1785-ci ildə Azərbaycanın ən nüfuzlu xanlıqlarının nümayəndələrindən ibarət elçi heyəti İstanbula gedərək Osmanlı dövlətindən onları öz himayəsinə qəbul etməyi xahiş etmişdilər.

Ancaq 80-ci illərin sonuna doğru Osmanlı Türkiyəsi Rusiya ilə münasibətlərinin kəskinləməsindən çəkinərək Azərbaycan xanlıqları ilə əlaqələrində daha ehtiyatlı olmağa üstünlük vermişdi. Məhz buna görə də, Osmanlı dövləti xanlıqların Rusiya təcavüzü qarşısında etdikləri müraciətlərinə konkret hərbi kömək göstərə bilməmiş və hadisələrə diplomatik vasitələrlə müdaxilə etməyə çalışmışdı.

Osmanlı Türkiyəsinin Rusiyanın Cənubi Qafqazdakı siyasətini tam aydınlığı ilə dərk etməsinə baxmayaraq, hökumətin mövcud reallıqları nəzərə alması, fəal siyasətdən çəkinməsi xanlıqlarla qarşılıqlı əlaqələrin möhkəmlənməsinə öz mənfi təsirini göstərmişdir. Buna görə də çıxılmaz

vəziyyətdə qalan xanlıqlar xarici siyasətlərində ikili münasibətlərə üstünlük vermişlər.

Müstəqilliklərini daim qoruyub saxlamağa çalışan Azərbaycan xanlıqlarının özlərinin müstəqil siyasəti olmuşdu. Bu siyasət xanlığın mənafeyini hər şeydən yüksək tutmaq, iki böyük imperiya - Rusiya və Türkiyə münasibətlərindən xanlıqların müstəqilliyini möhkəmləndirmək üçün istifadə etmək məqsədi daşmışdır.

1. İbrahim Yüksel. Göstərilən əsəri, s. 28
2. Georgiyevsk müqaviləsi haqqında əlavə məlumat üçün bax: Markova O.P. Göstərilən əsəri, s. 168.
3. Əliyev F., Əliyev M. Göstərilən əsəri, s. 53.
4. Markova O.P. Göstərilən əsəri, s. 162.
5. Əlavə məlumat üçün bax: Qadjeva S.M. Azərbaycan v plane Russkoy diplomatii v 80- e q. XVIII v. Azərb. EA Xəbərləri, tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, 1986, N 2.
6. Babayev A. Göstərilən əsəri, s. 17.
7. Abdullaev H. Göstərilən əsəri, s. 497.
8. İbrahim Yüksel. Göstərilən əsəri, s. 28.
9. Yenə orada, s. 28.
10. MDHTA, IV hissə, vərəq 20, Əliyev F., Əliyev M. Göstərilən əsəri. Bakı, 1996, s. 55
11. Qafqaz araşdırmaları. Vəsiqə N 10. s. 92-93.
12. İbrahim Yüksel. Göstərilən əsəri, s. 28.
13. İbrahim Yüksel. Göstərilən əsəri, s. 29.
14. MDHTA, 288-ci sənəd. Vərəq 32. Əliyev F., Əliyev M. Göstərilən əsəri, s. 57.
15. Cakmak M.A. Hanlıklar devrinde Azərbaycan-Türkiye münasibetleri. Ankara, 1996, s. 91.
16. Cevdet Paşa. Göstərilən əsəri. I cild, s. 526.
17. Qafqaz araşdırmaları. Sənəd N10. s. 92-93.
18. MDHTA, 288-ci sənəd. Vərəq 32; Əliyev F, Əliyev M. Göstərilən əsəri, s. 58.
19. Çakmaq M.A. Göstərilən əsəri, s. 122 - 123.
20.arxiv bilgiləri, s.I, s. 62, s.II, s.87.
21. Yenə orada, I cild, s. 72- 74.
22. İbrahim Yüksel. Göstərilən əsəri, s. 29.
23.arxiv bilgiləri, I cild, s.62.
24. Yenə orada, I cild, s. 88.
25. Yenə orada, I cild, s. 85, II cild s. 66.
26. Azərb. EA Tarix İnstitutunun elmi arxivi: inv. 1795/1/, c. 17(284).
27. Yenə orada.
28. Yenə orada, c. 15(282)

29. Yenə orada, inv. 1795 I, c. 110.
30. Azərb. EA Tarix İnstitutunun elmi arxivi: inv. 1795/1/, c. 110.
31. Sakmaq M.A. Göstərilən əsəri, c. 92-93.
32.arxiv bilgiləri, I cild, c.93.
33. Butkov Q.P. Materialı dlya novoy istorii Kafkaza s 1722 po 1803 q., Spb. 1869. II t. s. 194.
34. Bəzi sənədlərdə Əhməd Əli xan bəzində isə Qulam Əhməd xan yazılmışdır. Bax: Sakmaq M.A. Göstərilən əsəri, c. 33.
- 35 arxiv bilgiləri, I cild, c.93.
- 36 arxiv bilgiləri, I cild, c.32.
37. Mustafayev T. Qarabağ (Gəncə) bəylərbəyliyi XVIII əsrin I qərindəndə-Azərb. EA Xəbərləri. tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, 1988, N 3, c.37- 38.
38. Əlavə məlumat üçün bax: Mirzə Adıgözəl bəy. Göstərilən əsəri, s. 36 - 37.
39. Butkov Q.P. Göstərilən əsəri, c. II . s. 142. Əlavə məlumat üçün bax: Ezov. Q.A. Snoxenie Petra Velikoqo s Armyanskim narodam, SPb, 1898. s. LXXXVII-LCII.
40. Azərb. EA Tarix İnstitutunun elmi arxivi: inv. 1795/3/, c. 361.
41. Yenə orada.
42. Yenə orada.
43. Azərb. EA Tarix İnstitutunun elmi arxivi: inv. 1795/3/, c. 359.
44. Həmidova Ş. Gəncə xanlığının, Azərb. EA Xəbərləri, tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası. 1972- ci il. N: 02, c. 13.
45. Markova O.P. Göstərilən əsəri. c. 183.
46. Yenə orada.
47. İoannisyan A.R. Rossiya i Armənskoe osvoboditelnoe dvijenie v 80 - x q. XVIII veke. Erevan, 1947, s. 165.
48. Əlavə məlumat üçün bax: Əliyev F. Şimali Azərbaycan şəhərləri, Bakı, 1960; Həmidova Ş. Qarabağ xanlığının Kartli-Kaxetiya çarlığı ilə münasibətləri tarixindən (XVIII əsrin 80 - 90-cı illəri), Azərb. EA Xəbərləri, tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, 1969. N 2; Həmidova Ş. Gəncə xanlığının Kartli-Kaxetiya çarlığı ilə münasibətləri tarixindən (XVIII əsrin 80-90-cı illəri), Azərb. EA Xəbərləri, tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, 1972. N 2;
49. Markova O.P. Göstərilən əsəri, c. 175.
50. Yenə orada, s. 185.
51. İoannisyan A.R. Göstərilən əsəri, c. 173.
52. Markova O.P. Göstərilən əsəri, c. 185. Ezov. Q.A. Snoxenie Petra Velikoqo s Armyanskim narodam, SPb, 1898. s. LXXXVII- LXXXIX.
53. Yenə orada.
54. Əlavə məlumat üçün bax: Abdullayev H. Göstərilən əsəri, Babayev A. Göstərilən əsəri, Markova O.P. Göstərilən əsəri, Leviatov V.N. Göstərilən əsəri və s.

55. Azərb. EA Tarix İnstitutunun elmi arxivi: inv. 1795/3/, c. 355.
56. Yenə orada, c. 462.
57. Leviatov V.N. Göstərilən əsəri, c. 140.
58. Azərb. EA Tarix İnstitutunun elmi arxivi: inv. 1795/3/, c. 357.
59. Yenə orada
60. Yenə orada, inv: 1795/1/, c. 112.
61. arxiv bilgiləri, I cild, c.90.
62. Əlavə məlumat üçün bax: Dəlili H.Ə. Azərbaycanın cənub xanlıqları (XVIII əsrin II yarısı) Bakı, 1979, Leviatov V.N. İz istorii yujnix xanstva Azərbaydjana II polovino XVIII v, Azərb. EA Məruzələri, 1946.
63. Dəlili H.Ə. Göstərilən əsəri, Bakı, 1979, c. 131; Butkov Q.P. Göstərilən əsəri. c. 176.
64. Butkov Q.P. Göstrərilən əsəri, c. 171; Dəlili H.Ə. Göstərilən əsəri, c. 131.
65. Azərb. EA Tarix İnstitutunun elmi arxivi: inv. 1795/3/, c. 31.
66. Yenə orada, inv. 1795/4/, c. 750.
67. Yenə orada, c. 769.
68. Azərb. EA Tarix İnstitutunun elmi arxivi: inv. 1795 I, c. 11.
69. Yenə orada, inv. 1795/4/, c. 905.
70. Yenə orada.
71. İbrahim Yüksel. Göstərilən əsəri, c. 29.
72. Yenə orada.
73. Yenə orada.
74. arxiv bilgiləri, I cild, c.112.
75. Əlavə məlumat üçün bax: Butkov Q.P. Göstərilən əsəri. II cild, s.159-160.
76. ... arxiv bilgiləri, I cild, s.l 13.
77. Butkov Q.P. Göstərilən əsəri. II cild, s. 131.
78. Azərb. EA Tarix İnstitutunun elmi arxivi: inv. 1795/2/, s. 170.
79. Yenə orada. s. 167.
80. ... arxiv bilgiləri, I cild, s. 113.
81. Yenə orada.
82. Azərb.EA Tarix İnstitutunun elmi arxivi. İnv. 1795(4), s.743.
83. Səma İşıqtan. Göstərilən əsəri, s. 34-35.
84. Yenə orada.
85. Butkov P. Göstərilən əsəri, III cild, s. 202.
86. Səma İşıqtan. Göstərilən əsəri, s.34-35.
87. Səma İşıqtan. Göstərilən əsəri, s. 36.
88. Yenə orada.

III FƏSİL: AZƏRBAYCAN XANLIQLARININ OSMANLI DÖVLƏTİ İLƏ QARŞILIQLI MÜNASİBƏTLƏRİ (1787 - 1800).

Kırım xanlığının Rusiya tərəfindən işğal edilməsi və Kartli-Kaxetiya çarlığının Georgiyevsk müqaviləsi əsasında Rusiyanın himayəsinə keçməsi (1783), Kiçik-Qaynarca sülh müqaviləsindən sonra (1774) Osmanlı dövlətinə endirilən ən ağır zərbə oldu. 1768-1774-cü illərdə davam etmiş Rusiya-Türkiyə müharibəsində Türkiyənin məğlub olmasına baxmayaraq Qara dənizin şimal sahillərinin böyük bir hissəsi hələ də Türkiyənin nəzarəti altında qalmışdı. Buna görə də II Yekaterina hökuməti Osmanlı dövləti ilə Rusiya arasındakı münasibəti bitmiş hesab etmirdi.

1787-1791-ci illər Rusiya-Türkiyə müharibəsinin başlanmasına səbəb olan hadisələr haqqında I fəsildə məlumat verildiyi üçün bu məsələyə bir daha toxunmur. Əsas məqsədimiz qeyd olunan dövrdə Azərbaycan xanlıqlarının Osmanlı dövləti ilə qarşılıqlı - siyasi münasibətlərini aydınlaşdırmaqdır.

Rusiya-Türkiyə müharibəsinə hazırlıq və onun gedişi dövründə Azərbaycan xanlıqları həm Türkiyənin, həm də Rusiyanın diqqət mərkəzində olmuşdur.

Rusiya hakim dairələri Türkiyə ilə yeni müharibəyə ciddi hazırlaşdıqları üçün xanlıqların bu müharibədə Rusiyanın mənafeyini müdafiə etmələrinə çalışaraq onların Gürcüstanla yaxınlaşmasına səy göstərirdilər. Çünki bu, Cənubi Qafqazda Rusiyanın mənafeyinin qorunması demək idi. Lakin Azərbaycan xanlıqlarının əksəriyyəti bu müharibədə qələbənin türklər tərəfində olmasını arzulayırdı. Məsələn burasında idi ki, Azərbaycan xanları Rusiyanın himayəsinə keçmiş Gürcüstanın bütün Cənubi Qafqaza meydan oxuyacağından ehtiyat edirdilər. Bu meylin qarşısının alınması üçün Rusiya və onun himayəsinə sığınmış olan Gürcüstanın Azərbaycan ərazisinə müdaxiləsi açıq şəkildə güclənməyə başlamışdı.

Rusiya-Türkiyə müharibəsinin başlanması ərəfəsində Azərbaycanın daxili vəziyyəti olduqca mürəkkəb idi. Azərbaycanın nüfuzlu xanlıqlarından olan Qarabağ xanlığı ilə Gürcüstan arasındakı münasibətlər gərgin olaraq qalırdı. Özünə yeni müttəfiq axtarmaq məqsədilə II İrakli hələ 1787-ci ilin fevralında Axalsık paşası Süleymanla uzunmüddətli danışıqlardan sonra qarşılıqlı münasibətlərin nizama salınması haqqında müəyyən razılığa gəlmişdi. Onların münasibətlərinin yaxınlaşması İbrahimxəlil xanın mənafeyinə uyğun gəlmədiyindən, o, Xoy və Avar xanları ilə birlikdə Süleyman paşanın yanına nümayəndə göndərərək ona məsləhət görürdülər ki, çarla (II İrakli - Q.G.) heç bir müqavilə bağlamasın¹.

II İrakli ilə İbrahimxəlil xan arasındakı münasibətin kəskinləşməsi təkcə Gəncə hadisələri ilə bağlı deyildi. Artıq Gəncəni öz himayəsinə almış olan İbrahimxəlil xan Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarını da öz hakimiyyəti altına almaq istəyirdi².

İbrahimxəlil xanın bu niyyətini həyata keçirməsi, yəni qonşu xanlıqlar üzərində nüfuzunu gücləndirməsi Rusiyanın Cənubi Qafqazdakı işğalçılıq məqsədlərinə mane ola bilərdi. Buna görə də Qarabağ mülklərinin "xahişi"ni bəhanə edən Rusiyanın və II İraklinin hərbi qüvvələri 1787-ci ildə Qarabağa girməyə hazırlaşdılar³. Bundan başqa, İbrahimxəlil xanın Naxçıvan xanlığı ilə əlaqədar niyyətini bilən və ona mane olmağa çalışan Qafqazdakı rus ordusunun komandanı S.D.Burnaşevin bütün cəhdlərinə baxmayaraq, qarabağlı İbrahimxəlil xan öz hərbi qüvvələrini Naxçıvan üzərinə göndərərək, 1787-ci ilin mayında Naxçıvan qalasını ələ keçirmiş və Abbasqulu xanı hakimiyyətə gətirmişdi⁴.

1787-ci ilin mayında İbrahimxəlil xanın Naxçıvanda möhkəmlənməsindən narahat olan II İrakli knyaz İvan Baqratonun başçılığı ilə oraya qoşun göndərmişdir ki, nəyin bahasına olursa-olsun İbrahimxəlil xanı Naxçıvanda möhkəmlənməyə qoymasın.⁵

Naxçıvan qalasını mühasirəyə alan knyaz Baqraton İbrahimxəlil xanın qüvvələrinin arxasınca kəşfiyyət dəstəsi göndərmişdi. Həmin dəstə Sisyan ətrafında azsaylı Qarabağ qoşunları ilə Baqratonun hərbi qüvvələri arasında baş verən döyüşdən sonra Qarabağ qoşunları geri çəkilməmişlər. Gürcü qoşunlarının başçısı Qarabağ xanının əsgərlərindən birinin cibindən İbrahimxəlil xanın Abbasqulu xana yazmış olduğu məktubu ələ keçirmişdir. Həmin məktubda deyilirdi ki, Abbasqulu xan "möhkəm dayansın" tezliklə ona kömək üçün 2000 min nəfər qüvvə göndəriləcək⁶. Lakin Baqratonun Naxçıvan xanlığını tutmaq cəhdi baş tutmamışdı, Knyaz Baqraton II İrakliyə göndərdiyi məktubunda: "...mən güclü müqavimətə rast gəldim, qalanı 2000 min nəfər qoruyur"⁷ yazmışdır. Lakin gürcü qoşunlarının bu zaman Naxçıvandan geri qayıtmasının səbəbi tam açıqlanmamışdır. Müəlliflər⁸ bir tərəfdən gürcü qoşunlarının İbrahimxəlil xanın qoşunları üzərində qələbə çaldığını, digər tərəfdən isə müqavimətə rast gələrək geri qayıtmasını qeyd etmişlər. Dövrün digər mənbələrində II İraklinin Naxçıvan üzərinə göndərdiyi ordunun məğlub olması göstərilməklə yanaşı, İbrahimxəlil xan ilə ittifaqda olan avarlı Ümmə xanın Gürcüstan üzərinə hücum etməsi də göstərilmişdir⁹. Güman etmək olar ki, Baqratonun başçılıq etdiyi hərbi qüvvələr İbrahimxəlil xanla Ümmə xanın birləşmiş qüvvələrinin müqaviməti nəticəsində geri qaytarılmış və yaxud məğlub edilmişdir.

Azərbaycan xanlıqları ilə qarşılıqlı münasibətlərini qoruyub saxlayan Osmanlı imperiyası Rusiya ilə müharibə başlayacağı halda Azərbaycan xanlıqlarının onun tərəfində olmasına və ona yardım etməsinə çalışırdı. Hələ 1787-ci ilin əvəlində Türkiyə sultanı Bəyaziddən çoxlu sayda hədiyyələrlə Naxçıvan, Qarabağ və Dağıstan hakimlərinin yanına nümayəndə heyəti göndərərək onları Rusiya əleyhinə hərəkət etməyə çağırırdı¹⁰. Belə xəbərləri təşvişlə izləyən S.Burnaşev 1787-ci ilin 8 iyulunda Rusiya hakim dairələrinə həyacanla yazırdı ki, İrana göndərilən Knyaz Sisyanov Türkiyə tərəfindən Azərbaycan xanlarına göndərilən fərmanı oxuya bilməmişdir. Fərmanda Osmanlı dövlətinin gürcü çarının

İrəvan üzərində hökmranlığını qəbul etmədiyi və gürcü qoşunları İrəvana daxil olsalar Ərzurum və digər paşaların Gürcüstan üzərinə hücumu keçməsinə icazə verildiyi bildirilirdi¹¹. Ehtiyatlı hərəkət edən S.Burnaşev Rusiya hakim dairələrindən "Gürcü ordusu ilə birgə İrəvanı müdafiə etməli olsa və orada türk qoşunları ilə rastlaşsa necə hərəkət etmək¹²" lazım olduğunu soruşurdu.

Bu zaman artıq Türkiyə hökumətinin baş vəziri Rusiyanın İstanbuldakı səfiri Bulqakova əmr şəklində nota verərək tələb etmişdi ki, Rusiya Gürcüstandan əl çəkməlidir, çünki bu yerlər ən qədim dövrlərdən Türkiyənin torpağı olmuşdur. Bulqakov öz hökuməti adından cavab vermişdi ki, notanın tələbi ilə razı deyil, buna görə də o həbs edilib Yeddi Künbəz qalasına salınmış və 1787-ci ilin avqustunda Türkiyə Rusiyaya müharibə elan etmişdir¹³.

Müharibənin Türkiyə tərəfindən başlanılmasının əsas səbəblərindən biri Rusiyanın Cənubi Qafqazda möhkəmlənməsinin qarşısını almaq olmuşdu. Çünki Georgiyevsk müqaviləsindən sonra Rusiyanın himayəsini qəbul etmiş Gürcüstanın nə güclü qoşunu, nə də muzdlu qoşun saxlamaq üçün pulu olmadığı halda Rusiyanın hərbi köməyi vasitəsilə Azərbaycan ərazisinə müdaxiləsi güclənmişdir. Rusiya-Türkiyə müharibəsi ərəfəsində Qarabağ xanlığı ərazisinə olan hücumların həyata keçirilməsində rus qoşunları ilə yanaşı erməni mülklərindən olan Məclum və Abov da fəal iştirak etmişdilər.

1787-ci ilin avqustunda İbrahimxəlil xan öyrənə bilmişdir ki, II İrakli rus qoşunları ilə birgə Gəncəyə yaxınlaşır. Buna görə də, tabeliyində olan mülklərin Rusiya ilə əlaqədə olduğunu bilən İbrahimxəlil xan mülklərdən Məclum və Abovun onun yanına gəlmələrini əmr etmişdir¹⁴. Avqustun 12-də II İrakli S.Burnaşevin komandanlıq etdiyi I rus batalyonu ilə birlikdə Tiflisdən çıxaraq 4 gündən sonra Ağstafa çayının yanında II rus batolyonu və digər gürcü qoşunları ilə birləşmişdir. Həmin gürcü qoşununa II İraklinin oğlu Yulan başçılıq edirdi.

Artıq avqustun 17-18-də 2 minə qədər qoşun toplanmışdı. Yaranmış şəraitdən istifadə edən mülük Abov və Məclum İbrahimxəlil xanın əmrinə məhəl qoymayaraq gözətçiləri öldürərək öz adamları ilə birgə qaçıb qalada (Gəncə yaxınlığındakı Gülüstan qalası - Q.G.) gizlənmişdilər¹⁵. Mülklər sentyabrın 13-də II İrakli və S.Burnaşevin Gəncə ətrafında yerləşən hərbi düşərgəsinə nümayəndə göndərərək İbrahimxəlil xana qarşı çıxmaq üçün onlardan hərbi kömək istəmişdilər. Daha maraqlıdır ki, mülklər II İraklidən öz təbəələrini Qarabağdan çıxarıb Gürcüstanda yerləşdirmək üçün kömək göstərməsini xahiş etmişdilər¹⁶. Mülklərin öz təbəələri ilə birgə Gürcüstanda yerləşmək arzusunu İoannisyan bu cür təsvir edir: "Onlar (mülklər - Q.G.) II İraklinin Gəncəyə yürüş etməsi xəbərini eşidib çox sevinmişdilər və qaçıb gizləndikləri qaladan II İraklinin yanına nümayəndə göndərərək Qarabağdan köçməyə və Gürcüstan ərazisində yerləşməyə icazə verilməsini xahiş etmişdilər¹⁷."

Beləliklə, birləşmiş qüvvələrin Qarabağ xanlığı üzərinə hərəkət etməsi üçün bəhanə tapılmışdır. Bu dövrdə II İrakli birləşmiş qüvvələrlə Qarabağ xanlığı üzərinə "xaç yürüşü"nə hazırlaşdı.

Lakin Rusiya hökuməti hələ avqustun 19-da Q.A.Potyomkin tərəfindən rus hərbi qüvvələrinin Gürcüstandan çıxarılması haqqında əmr verdiyindən müttəfiqlər öz məqsədlərini daha sürətlə həyata keçirmək istəyirdilər. Gürcüstandan rus qoşunlarının geri çağırılması üçün səbəb görünür Türkiyə ilə yeni müharibənin başlanması olmuşdu. Ona görə ki, Gürcüstanda 2 batalyon saxlanması Rusiya üçün məqsədə uyğun deyildi. Cənubi Qafqazda türklər əleyhinə kiçik qüvvə ilə əməliyyatlar aparılması mühüm nəticə vermirdi və əlavə çətinliklər törədirdi. Bu haqda dövrün diplomati S.Vorontsov hələ avqustun 16-da qraf Rumyantsevə yazırdı: "...Mən başa düşürəm ki, nəyə görə biz gürcülərin tərəfini saxlamalıyıq. Buraya nə qədər pul və qüvvə sərf etməyimizə baxmayaraq məğlub olacaq və türklər üçün əlverişli şərait yaradacağıq¹⁸".

S.Burnaşov rus qoşunlarının geri çağırılması haqqında xəbəri II İrakliyə çatdırdıqda, o, Gəncənin 2 verstliyində düşərgə salması hərbi hissələrin burada daha üç gün də qalmasına nail ola bilmədi¹⁹. Onun məqsədi erməni mülklərinə kömək etmək idi. Rusiya imperiyasının Gürcüstanı himayəsinə götürməsindən sonra, Xəzərsahili vilayətləri ələ keçirərək Qarabağ xanlığı və digər ərazilər hesabına "Ermənistan dövləti" yaratmaq planı baş tutmamışdı. İndi isə bu niyyəti həyata keçirmək üçün əlverişli şərait yaranmışdı. Sentyabrın 13-14 də erməni mülklərinin onlardan kömək istəməsinə bəhanə edən birləşmiş qüvvələr Qarabağ xanlığı üzərinə hücumla başlamışdı. Bu haqda Q.P.Butkov yazmışdı: "II İrakli erməni mülkləri ilə birgə knyaz Orbelyanın və şahzadə Yulanın başçılığı ilə 4 min nəfərdən ibarət qoşunu Qarabağ üzərinə göndərmişdi.... Onlar qalib gələrək 500-ə qədər adamı əsir götürmüşdülər²⁰".

Bu müvəffəqiyyətdən ruhlanan II İrakli polkovnik S.Burnaşovdan qoşunu burada saxlamaq üçün daha əlavə 5 gün də möhlət istəmişdi. Burnaşov isə bu xahişə qəti etiraz etdiyindən hərbi qüvvələr təkrar düşərgəyə qaytarılmışdı²¹. Bu zaman birləşmiş qüvvələrin İbrahimxəlil xanın üzərində qələbəsini eşidən mülklər qaladan çıxıb İbrahimxəlil xan üzərinə yürüş etmişdilər. Onlar çoxlu sayda əsir, böyük miqdarda qənimət ələ keçirib geri qayıtmış və öz adamlarını Qarabağ xanlığı ərazisindən çıxarmaq üçün hazırlıq görmüşlər²². Lakin rus qoşunlarının çıxıb getməsi mülklərin Qarabağ xanlığı ərazisinə hücum planını yarımçıq qoymuşdur. Sentyabrın 17-də hərbi birləşmələrin Gəncə yaxınlığındakı düşərgəsinə gəlib çatan mülk Abov və Məclum rus qoşunlarının burada daha 12 gün də qalmasını Burnaşovdan xahiş etsəldə bu istək yerinə yetirilməmişdi. 18 sentyabrda birləşmiş qüvvələr geriye yola düşmüş və mülklər də onların ardınca getməli olmuşdular²³.

Qeyd olunan dövrdə Azərbaycan xanlıqları arasında mövcud olan çəkişmələr onların xarici qüvvələrə qarşı birgə mübarizə aparmasına mane olurdu.

Rusiya-Türkiyə müharibəsi ərəfəsində və gedişində təkcə Azərbaycan xanlarına deyil ümumiyyətlə Cənubi Qafqazın bütün müsəlman əhalisinə böyük ümid bəsləyən Osmanlı sultanı Azərbaycan xanlıqları arasındakı çəkişmələrdən narahət idi. Osmanlı dövləti tərəfindən müharibədə iştirak edəcək Cənubi Qafqaz müsəlmanlarına müəyyən miqdarda pul ayrılması nəzərdə tutulmuşdu²⁴. Sultanın əmri ilə Axalsık paşası bir neçə Azərbaycan xanlarına məktub göndərüb müharibədə Osmanlı dövlətinin tərəfindən vuruşmağın zəruriliyini izah edirdi. Həmin dövrdə Osmanlı dövləti tərəfindən İrəvan xanına göndərilmiş məktubda yazılmışdır: "Tiflis çarı II İrakli Azərbaycan və Osmanlı torpaqları barədə öz mənfur niyyətlərini həyata keçirmək məqsədi ilə Rusiyanı köməyə çağırmışdır. Belə təhlükəli vaxtda ümumi düşməni məhv etmək üçün birləşməliyik." Bundan əlavə məktubda Xoy, Təbriz və Naxçıvan xanlarının Bəyazid hakimi İsaq paşa vasitəsi ilə Osmanlı sultanından onlara başçı təyin edilməsi xahiş olunurdu. Bu xahişi nəzərə alan sultan onlara belə cavab vermişdir: "Biz ali məqamlı Xoy hakimi Əhməd xanı sizə başçı təyin edirik ki, birləşib ... qanuni düşmənimiz olan xristianlara qarşı birgə vuruşasınız"²⁵.

Sultanın bu müraciətindən sonra Çıldır valisi Süleyman paşanın hökümətə göndərdiyi 1787-ci il oktyabr tarixli məlumatında dağistanlı Ümmə xanın 30 min ordu toplayaraq Rusiya üzərinə hücum hazırlaşdığı qeyd olunmuşdur²⁶.

1787-1791-ci illərdə baş vermiş Rusiya-Türkiyə savaşında Azərbaycan xanları tərəfindən Osmanlı dövlətinə konkret hərbi kömək edilməsi haqqında məlumat yoxdur. Lakin 1787-ci ilin 25 oktyabr tarixli arxiv sənədindən²⁷ məlum olur ki, Gürcüstana nəzarət etmək üçün hərbi vəzifəyə təyin olunmuş Çıldır valisi Süleyman paşa Azərbaycan və Dağıstandan göndəriləcək əsgərlər üçün hərbi təhcizat tədarükü ilə məşğuldur. Həmin sənəddə Azərbaycan xanlıqlarından hansının hərbi kömək göndərəcəyi açıqlanmamışdır. Lakin Süleyman paşanın bu tədarükünün Ümmə xanın əsgərlərinin Çıldıra gələcəyi zaman onların çətin vəziyyətdə qalmaması, Çıldır və Ərzurumda qışlaması üçün görüldüyü qeyd olunmuşdur. Ümmə xanın Azərbaycan xanlarından İbrahimxəlil xan ilə qohum və yaxın müttəfiq olduğunu nəzərə alsaq, sənəddə yazılan Azərbaycan və Dağıstan əsgərləri ifadəsini müvafiq olaraq İbrahimxəlil xanın və Ümmə xanın əsgərləri olduğunu güman etmək olar.

Həmin dövrdə gah türklərin, gah da iranlıların Gürcüstana hücum edəcəkləri haqda yayılmış şayiələri əsas tutaraq II İrakli 22 noyabr 1787- ci il tarixində rus qoşunlarının komandanı P.A.Telegidən kömək istəmişdi²⁸. Bu müraciətdən sonra Rusiya tərəfindən kömək gələcəyinə ümid edən II İrakli İrəvanı ələ keçirib, sonra azərbaycanlılar üzərinə yenidən hücum keçmək fikrinə düşmüşdü²⁹. Onun bu niyyətinin qarşısını almaq üçün noyabrın 26-da İrəvan xanı Məhəmməd xan öz səfiri Zeynəlabdin vasitəsi ilə Osmanlı sultanından ona kömək etməsini xahiş etmişdir³⁰. İrəvan xanının səfiri Zeynəlabdin və onunla gələn

adamlara Sultanın 5 dekabr 1787-ci il tarixli fərmanı ilə müsbət cavab və həmçinin 290 quruş xərclik verilmişdir³¹.

1788-ci ilin yanvarına aid olan bir sənəddə türklərin tərəfini saxlayan İbrahimxəlil xanın Fətəli xan ilə münasibətlərinin yaxşılaşması qeyd olunur³². Həmin vaxt Azərbaycanın siyasi vəziyyəti xeyli mürəkkəbləşmişdi. Rusiya dövləti bir tərəfdən Azərbaycan xanlıqlarına özünü riyakarlıqla Şərqi xalqlarının dostu kimi qələmə verərək xanlıqlara hər vasitə ilə kömək göstərəcəyini vəd edirdi³³, digər tərəfdən isə II İrakli ilə birlikdə Dağıstan və Azərbaycana hücum edərək müsəlman əhalisinə (azərbaycanlılar - Q.G.) əziyyət və işgəncə verirdi.

1788-ci ilin sonu 1789-cu ilin əvvəlində rus qoşunları Suvorovun komandanlığı ilə Qara dəniz sahilindəki güclü türk istehkamı Özü (rus mənbələrində Oçakov - Q.G.) qalasını ələ keçirmişdilər³⁴. Rusiyanın müharibədə yeni müvəffəqiyyət qazanmasının qarşısını almaq üçün həmin vaxt Osmanlı dövləti Azərbaycan, Dağıstan xanlarına və Kuban xanı Şahbaz Gəraya hərbi kömək göstərmələri üçün mürciət etmişdi³⁵.

Bundan başqa, Osmanlı dövləti Gürcüstanı da öz tərəfinə çəkmək istəyirdi. Çünki bu dövrdə bir sıra gürcü feodalları Türkiyəyə meyl edirdilər. Sultan I Əbdülhəmid Çıldır valisi Süleyman paşa vasitəsilə bu məqsədi həyata keçirmək üçün II İraklinin Rusiyaya meyilli olmayan bəzi ailə üzvləri ilə danışıqlar aparmış və 1788-ci il sentyabrın 2-də Tbilisi şəhərindən 60 km məsafədə II İrakli ilə Sultanın nümayəndələrinin görüşü olmuşdu. Bu görüş Rusiyadan gizli şəkildə keçirilmişdir. Danışıqlar zamanı Türkiyə hökumətinin nümayəndələri II İraklidən Georgiyevsk müqaviləsini ləğv edib, ruslarla əlaqəsini tamamilə kəsməyi, Rusiya ilə əlaqə saxlamaq üçün çəkilmiş hərbi Gürcüstan yolunun bağlanması, Gəncə və İrəvan xanlığının daxili işlərinə qarışmamasını tələb etmişdir. Çar II İrakli əvvəlcə bu tələblərlə razılaşmasa da sonra müəyyən şərtlər daxilində hər iki tərəf arasında razılıq əldə olunmuşdur³⁶.

Türkiyə ilə "dostluq" münasibəti yaratdıqdan sonra II İraklinin bir növ əlləri açılmışdı. O, bir sıra Azərbaycan xanlıqlarının işinə cəsarətlə qarışmağa başlamışdı. 1788-ci ildə II İraklinin qoşunları Gəncəyə daxil oldular. Həmin vaxt rus qoşunlarının da Azərbaycan ərazisinə hücum edəcəyi ehtimal olunurdu. Çünki 1788-ci ilin sonlarına aid arxiv sənədlərindən məlum olur ki, erməni mülkləri səbirsizliklə rus qoşunlarının yolunu gözləyirdilər ki, onlara qoşulsunlar³⁷. Görünür ki, Azərbaycan xanlıqlarının 1787-1791-ci illər Rusiya-Türkiyə müharibəsində Türkiyəyə kömək göstərə bilməməsi üçün Rusiya və Kartli-Kaxetiya çarlığı onları daima hücum təhlükəsi ilə hədələmişdir. Gəncəyə daxil olan II İrakli bu zaman Cənubi Qafqazda böyük nüfuza və qüvvəyə malik olan Fətəli xan ilə diplomatik münasibətlərini yaxınlaşdırmağa çalışırdı. Bu isə Fətəli xanın Azərbaycan xanlıqlarını, xüsusilə də Qarabağ xanlığını öz hakimiyyəti altında birləşdirmək məqsədinə uyğun gəldiyindən Gəncə üzərinə hücum zamanı Fətəli xanın və II İraklinin qoşunları birlikdə idi.

Şimali-Şərqi Azərbaycan torpaqlarını özünə tabe etmiş Fətəli xan görünür öz nüfuzunu Gəncə xanlığına da "tanıtmaq" üçün bu yürüşdə iştirak etmişdi. Yəqin ki, bu dövrdə Fətəli xan çar Rusiyasının Azərbaycana soxulmaq və onu zəbt etmək planlarından xəbərdar idi və diplomatik tədbirlər vasitəsi ilə bu planların həyata keçirilməsinə mane olurdu. Fətəli xan belə bir şəraitdə Rusiya dövləti ilə əlaqələri daha da genişləndirməyi lazım bilmiş və Peterburqa dövrünün görkəmli diplomatı Mirzə Sadiq Məhəmmədovlənin başçılığı altında nümayəndə heyəti göndərmişdi³⁸.

Lakin, XVIII əsrin 80-ci illərin sonundan başlayaraq İranda vəziyyət tamamilə dəyişdi. Burada şahlıq taxt-tacı uğrunda mübarizədə qələbə çalan Ağa Məhəmməd xan Qacar (1780-1797) İranı özünə tabe etdikdən sonra Azərbaycan xanlıqlarını, o cümlədən bütün Cənubi Qafqazı ələ keçirmək fikrində idi. Rusiya dövlətinə və Fətəli xan ilə müttəfiqliyinə arxalanan II İrakli İranın daxili işlərinə qarışmaq vəqəsədini güdüdü. Təsədüfi deyildir ki, Tiflisdə Nadir şahın Nəzərli adlı nəvəsi saxlanılırdı. II İrakli onu İran taxtında oturtmağı nəzərdə tutmuşdu³⁹.

Cənubdan yaxınlaşan təhlükə ilə bağlı II İrakli Azərbaycan xanlıqları ilə münasibətlərini yaxınlaşdırmağa çalışırdı. 1789-cu ilin yanvarında Şamaxorçayın kənarında - Gəncə xanlığının ərazisində Qubalı Fətəli xanla, Şəkili Məhəmməd Həsən xanın II İrakli ilə görüşü oldu⁴⁰. Danışqlar zamanı tərəflər qət etdilər ki, Ağa Məhəmməd xanı qabaqlayaraq Qarabağa və Cənubi Azərbaycana birlikdə yürüş etsinlər. Şimali - Şərqi Azərbaycan istisna olmaqla II İrakli bütün Cənubi Qafqaza hakim olmaq istəyirdi. Cənubi Azərbaycan isə Fətəli xanın nüfuz dairəsinə daxil ediləcəkdə. Həmin görüşdə II İrakli Azərbaycan torpaqlarından olan Şəmşədil sultanlığını (Şəmşədil sultanlığı, Borçalı və Qazax ilə birlikdə 1736-cı ildə Nadir şah tərəfindən Kartli-Kaxetiya çarı I Teymuraza verilmişdir - Q.G.) Gəncə xanlığına qaytaracağına boyun oldu. Lakin həmin ildə Fətəli xanın Bakıda qəflətən vəfat etməsi müttəfiqlərin planlarını pozdu⁴¹.

1787-1791-ci illər Rusiya-Türkiyə müharibəsi zamanı Azərbaycan xanlıqlarının çoxu Rusiyanın, Kartli-Kaxetiya çarlığının və İranın işğalçılıq məqsədinin qarşısını almaq üçün Osmanlı dövlətinə müraciət etmişdilər. Osmanlı dövləti Rusiya ilə uğursuz müharibə aparmasına baxmayaraq onlara kömək edəcəyinə söz verərək xanlara hədiyyələr göndərmişdi. Lakin bu haqda Azərbaycan tarixi dərslində oxuyuruq: "1787-1791-ci illər Rusiya-Türkiyə müharibəsi zamanı... sultan Türkiyəsi xarici dövlətlərdən aldığı pulları Qafqazdakı emissarlarına xərcləyirdi. Lakin bu, heç də ön Qafqazda Rusiya meylinin qüvvətlənməsinin qarşısını ala bilmədi"⁴².

Əgər doğrudan da, Azərbaycan xanlıqlarının Rusiyaya meyli güclü idisə, bəs onda niyə görə xanlıqlar cənubdan yaxınlaşan İran təhlükəsi ilə bağlı kömək üçün Osmanlı dövlətinə müraciət etdikləri zaman, öz müraciətlərində Rusiya təcavüzünə qarşı da yardım göstərməyi xahiş edirdilər. Həm də bu elə bir dövr idi ki, yeni türk sultanı III Səlimin (1789-1807) Kubanda hərbi əməliyyatlara

başlanılması barədə fərmanı da bir nəticə verməmiş və güclü türk istehkamı olan İsmail qalası rus qoşunları tərəfindən tutulmuşdur⁴³.

Həmin dövrdə Rusiyanın və Ağa Məhəmməd xanın Azərbaycana təhdidləri qarşısında Qarabağ xanı İbrahimxəlil xan və İrəvan xanı Məhəmməd Həsən xan Osmanlı dövlətindən kömək almaq məqsədilə İstanbulla sultan III Səlimin yanına elçi⁴⁴ göndərmişdilər. Bu elçiliyin həyata keçirilməsinin Çıldır valisi Süleyman paşa və Bəyazid hakimi İsaq paşa vasitəçiliyi ilə mümkün olduğu dövrün sənədlərində qeyd olunur. Bunlara cavab olaraq 1790-cı ildə Osmanlı dövləti tərəfindən "...gürcü çarına və ruslara qarşı mənfə münasibətdə olan İbrahim xanın yardım tələbinə əsasən ona hərbi kömək göndərilməsi haqqında fərman" verilmişdi⁴⁵. Sultan fərmanında qeyd olunan bu "hərbi köməyin" nədən ibarət olması haqqında başqa məlumat yoxdur. Lakin, bu Osmanlı dövlətinin çətin döyüşlər apardığı bir vaxtda belə Azərbaycan xanlıqları ilə qarşılıqlı münasibətlərini qoruyub saxlamağa çalışmasını və rəsmi şəkildə xanlıqları müdafiə etməsini bir daha sübut edir.

XVIII əsrin 80-ci illərinin sonlarında İranda Ağa Məhəmməd xan Qacarı nüfuzu getdikcə artırdı. 90-cı illərin əvvəllərində o demək olar ki, bütövlükdə İranı öz hakimiyyəti altında birləşdirmişdi. O, Azərbaycanın cənub xanlıqlarının hamısını İran ərazisi ilə birlikdə özünə tabe etdi, dövlətin mərkəzini Tehrana köçürdü. İran şahı cənubda öz işini başa çatmış hesab etdikdən sonra nəzərlərini şimala çevirdi. Lakin Ağa Məhəmməd şah Qacarı Azərbaycan xanlıqları tanımaq istəmədilər. Qacar buna görə də, Azərbaycana hücum etmək planını hazırlamışdı. Vəziyyətin təhlükəli olduğunu anlayan İbrahimxəlil xan göndərdiyi elçi vasitəsilə bir yandan Osmanlı dövlətindən kömək istəmiş, digər yandan isə qonşu xanlarla ittifaq bağlamağa çalışmışdır⁴⁶. Bu ittifaq haqqında Azərbaycan tarixçisi Mirzə Adıgözəl bəy yazmışdır: "Qarabağlı İbrahim xan, Gürcüstan hakimi II İrakli, İrəvanlı Məhəmməd xan, Talış hakimi Mir-Mustafa xan... bir-birlərinə and içib söz verdilər ki, Ağa Məhəmməd şahı tabe olmasınlar. Vaxtlı-vaxtında bir-birinin vəziyyətindən xəbər tutub, bir-birinə kömək etsinlər⁴⁷".

Artıq bu zaman türk əsgərlərinin Kubandakı və digər uğursuz əməliyyatları bu müharibədə Osmanlı dövlətinin məğlub olmasına səbəb oldu. Qazanılan müvəffəqiyyətlərə baxmayaraq, Rusiya müharibəni dayandırmaq fikrində idi. Ona görə ki, Rusiya tərəfindən bu müharibəyə çoxlu pul vəsaiti sərf edilmişdi. II Yekaterina Rusiya-Türkiyə cəbhəsinə kifayət qədər qoşunlarını göndərə bilməmişdi; Polşada baş verən üsyanları yatırımaq, İsveç ordusunun Rusiya ərazisinə soxulmalarının qarşısını almaq üçün müəyyən tədbirlər görmək lazım gəlirdi. Bu məsələ ilə bağlı digər beynəlxalq səbəblər haqqında I fəsilə məlumat verildiyi üçün bir daha bu məsələyə toxunmuruz.

1791-ci ilin iyununda Anapa şəhərinin əldən verilməsi məğlubluqun dəcər olmuş Türkiyənin Rusiya ilə sülh müqaviləsi bağlamasına səbəb oldu. Beləliklə, 1787-ci ilin avqustundan bəri Rusiya-Türkiyə arasında gedən müharibə

10 yanvar 1792-ci ildə Yassıda bağlanan sülh müqaviləsi ilə tamamlanmışdır. Bu müqaviləyə əsasən Türkiyə hökuməti Çıldır valiləri tərəfindən Gürcüstana hücumun edilməyəcəyini öhdəsinə götürdü⁴⁸.

Yassı müqaviləsi Rusiyanın Cənubi Qafqazda əl-qol açması üçün böyük imkanlar yaratmışdır. Belə ki, çar Rusiyası Xəzərsahili vilayətləri yenidən zəbt etmək planlarını həyata keçirməyə çalışırdı. Rusiya-Türkiyə müharibəsində Rusiyanın qalib çıxması Xəzərsahili vilayətləri ələ keçirmək planını sürətləndirdi. Peterburqda rus dövlətinin xarici siyasəti ilə uzlaşan belə tədbirlərə müsbət münasibət bəslənirdi. Bununla əlaqədar olaraq Rusiya hökuməti Qafqazdakı rus qoşunlarının komandanı general Qudoviçə iki reskript göndərmişdir. 1792-ci il mayın 8-də verilmiş birinci reskriptdə deyilirdi ki, dağlı hakimlərlə yanaşı İran (Azərbaycan - Q.G.) xanlıqlarının rəğbətini qazanmaq bizim üçün əlverişlidir. Bizə xeyirxahlıqla yanaşan bütün xanları bizim ali himayəmizə qəbul olunacaqları barədə arxayın edin⁴⁹.

1793-cü il 19 apreldə verilmiş ikinci reskriptdə isə Xəzərsahili vilayətlərin Osmanlı imperiyasının mənfur qayğılarından uzaqlaşdırmaq, həmin ərazilərdə Rusiyanın mənafeyini möhkəmləndirmək üçün Xəzər dənizində Rusiyanın hərbi donanmasını saxlamaq nəzərdə tutulurdu. Bundan əlavə reskriptdə yazılmışdır ki, əgər xanlardan hər hansı biri bunlarla (fərmanda yazılanlar nəzərdə tutulur - Q.G.) razılaşmayıb üsyan etmək istəsə, bu hərəkəti boğmaq üçün, bizə qarşı çıxmış düşmənlərimizi Xəzərdə olan eskadramız vasitəsilə susdurmaq çox da çətin olmayacaqdır⁵⁰. II Yekaterina hökuməti Azərbaycan xanlıqları ilə, Gürcüstanla 1783- cü ildə bağladığı Georgiyevsk müqaviləsi tipli sənədlər imzalamaq istəyirdi. Lakin həmin dövrdə Azərbaycan xanlıqları öz müstəqilliklərini itirməmək üçün Rusiyaya etimad göstərməmişdilər. Qarabağ xanı İbrahimxəlil xan sultan III Səlimin böyük vəzirlərindən birinə türkcə yazırdı: "... hal-hazırda vəziyyət bu yerdədir ki, qızılbaşdan Ağa Məhəmməd xan ortaya çıxıb, İran mülkünə daxil olan İraq məmələkətini və farsın şəhərlərini ələ keçiribdir. Onun indiki istəyi budur ki, Azərbaycan diyarına gedib, Araz çayını keçərək əvvəlcə mənim, sonra İrəvan xanı Məhəmməd xanın, daha sonra isə Gürcüstan üzərinə hücum edib öz niyyətini bu yolla həyata keçirsin. İndidən belə məsləhət şövkətli əfəndimizdir. Sizdən ricam budur ki, bizləri qoruyub, bizə kömək və insaniyyətinizi əsirgəməyəsini⁵¹".

İbrahimxəlil xan bu məktubunu öz nümayəndəsi Abdulla Çələbi vasitəsilə Osmanlı sultanına göndərmişdir. Bundan başqa digər xəbər və məlumatların həmin şəxs tərəfindən Sultana çatdırılacağı da məktubda qeyd olunmuşdur⁵². Buradan İbrahimxəlil xanın ehtiyatla hərəkət edərək bəzi gizli məlumatların Sultana şifahi şəkildə çatdırılmasına üstünlük verdiyini görmək olar.

Ağa Məhəmməd şahın güclənməsi və Azərbaycan xanlıqlarının müstəqilliyini təhlükə altına alması xanlıqların qonşu dövlətlərlə diplomatik münasibətlərinin genişlənməsinə səbəb oldu. Qacara qarşı düşmən mövqedə olan xanlıqlar daha fəal xarici siyasəti yeritməyə, özlərinə müttəfiq axtarmağa

çalışdırdılar. Belə bir şəraitdə xanlıqların əksəriyyəti Osmanlı dövləti ilə, bəziləri isə Kartli-Kaxetiya çarlığı və onun himayəçisi Rusiya ilə münasibətləri ön plana çəkmişdilər.

Uzun illərdən bəri Osmanlı dövlətinə bağlı olan və Ağa Məhəmməd şahın hakimiyyətini tanımaq istəməyən Azərbaycan xanlıqları, o cümlədən Qaradağ hakimi Mustafa-Qulu xan, Marağa hakimi Əhməd xan, Xoy hakimi Hüseyn xan və İrəvanlı Məhəmməd xanın 1790-cı ilin sonu-1791-ci ilin əvvəllərində III Səlimə göndərdikləri müraciətlərində yaxınlaşan Qacar təhlükəsi haqda xəbər verilmişdi⁵³. O cümlədən Təbriz valisi Rza xan Osmanlı dövlətinə müraciət edərək Azərbaycanda müstəqil bir səltənət təsis edilməsinə cəhd göstərməsini xahiş etmişdir⁵⁴.

Azərbaycan xanlarının 1794-cü il tarixində İstanbulla göndərdikləri rəsmi sənədlərdə⁵⁵ Ağa Məhəmməd şahı qarşı Dağıstan xanları ilə həmrəy olacaqlarını və 30-40 min nəfərə qədər əsgər toplaya biləcəklərini bildirdilər. Lakin, Ağa Məhəmməd şahın 40 - 50 min nəfərlik ordusunun yanında bu qüvvənin az olduğunu nəzərə alan xanlığın Osmanlı dövlətinə ehtiyacları daha çox artdığından 1794-cü il mayın 9-da İrəvan xanı Məhəmməd xan Zeynalığa vasitəsilə, Qarabağ xanı İbrahimxəlil xan isə Seyid Abdulla Çələbi vasitəsilə Osmanlı dövlətinə məktub göndərmişdilər⁵⁶. Osmanlı dövlətindən yardım istəyi İrəvan xanı Məhəmməd Həsən xanın məktubunda daha həyəcanla qeyd olunmuşdu. Məktubda deyilirdi ki, İrəvan məmləkəti Qars və Bəyazid sancaqları ilə həmsərhəd olduğundan, İrəvanın ələ keçirilməsilə yanaşı Qars, Bəyazid, Ərzurum, Van və Çıldır əyalətləri və onların əhalisi də zərər çəkəcəkdir. Bundan sonra İrəvan xanı əgər Qacar İrəvanı mühasirə etsə, əhalinin Qars hüduddlarına köçürülməsinə maneə olunmaması xahişini Ərzurum valisi Yusif Ziya paşa və Salam ağası Mehmed ağanın vasitəsi ilə Osmanlı sultanına çatdırmışdı⁵⁷.

Bu xahişlə əlaqədar Osmanlı hökuməti İranla həmsərhəd olan əyalətlərin başçılarına buyruq göndərərək bölgə işiroləri və təbələlərdən bəri tərəflərə pənah gətirənlər olursa, qəbul olunub, ancaq gəldikdən sonra dönmək istəyənlərə də əngəl olunmaması⁵⁸, tapşırılmış və pənah gətirənlərin qəbul edilməsi üçün tədbir görülməsi haqqında fərman verilmişdir⁵⁹.

Ağa Məhəmməd şahın Cənubi Azərbaycandakı fəaliyyətini yaxından izləyən İrəvan xanı, onun qısa bir zamanda Şimali Azərbaycana yönələcəyini təxmin edərək bunları Qars mühafizinə yazdığı məktubunda bildirirdi. Bu məktubla əlaqədar Qars mühafizəsi İran qüvvələrinin Qars üzərinə də hücum edə biləcəyini vurğulayaraq bölgədəki hərbi qüvvələrin kifayət qədər olmadığını nəzərə alaraq buraya əlavə hərbi təhcizat və qüvvə göndərilməsini⁶⁰ dövlət başçılarına bildirmişdir.

Sovet dövrü Azərbaycan və Rusiya tarixşünaslığında Ağa Məhəmməd şahın Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycana hücumlarından bəhs olunan əsərlərdə həmişə Osmanlı imperiyasının Qacarın Azərbaycan ərazisinə hücumuna

müsbət rəğbət bəslədiyi⁶¹ göstərilmişdir. Dövrün hadisələrinin şahidi olan rus tarixçisi, akademik P.Q. Butkov bu yürüşlərdə iranlılar və türklər arasında razılıq olduğunu⁶² qeyd etmişdir. N.F. Dubrovina görə isə, Türkiyə sultanı İrana təkcə maddi cəhətdən kömək etmirdi, o, eyni zamanda Kabardinləri və dağstanlıları lazım gəldikdə Ağa Məhəmməd xana kömək etməyə çağırırdı⁶³. Ola bilsin ki, Osmanlı dövləti Ağa Məhəmməd şahı Rusiyaya qarşı çıxarmaq üçün bu razılığa getmişdir.

O.P. Markovanın fikrincə isə guya Osmanlılar Qafqazı İrana güzəştə getmişdilər⁶⁴. Hadisələrə daha obyektiv yanaşan H. Sadıqov isə 1774-cü il Kiçik-Qaynarça və 1792-ci il Yassı müqavilələri əsasında rəsmi surətdə Cənubi Qafqazdan əlini çəkməli olan Türkiyə bu zaman bir növ düşməni "başqasının əli ilə" vurmaq siyasətini yürüdərək, rusların buraya edəcək təcavüzünün qarşısını almaq məqsədi ilə İrana kömək etmək qərarına gəlmişdir⁶⁵.

Lakin, həmin vaxt Osmanlı dövləti Ağa Məhəmməd şahın Azərbaycan xanlıqlarına hücumlarına necə münasibət bəslədiyi haqqında türk tarixçisi Cövdət paşa yazmışdır: "Özünün vəziyyətini təhlükədə hiss edən Ağa Məhəmməd şah Qacar Osmanlı dövlətindən ona kömək göstərməsini istəmək üçün İstanbulla elçilər göndərmişdi. Lakin Osmanlı dövləti müharibədən yeni qurtarmış, ağır şərtlərlə yüklənmiş olduğunu və Rusiya ilə qarşılaşmaqdan çəkdiyini üçün Ağa Məhəmməd şahın müraciəti cavabsız qaldı⁶⁶. 1795-ci ildə Ərzurum valisi Ziya Yusif paşa İstanbulla göndərdiyi məlumatlarında Qacarı hücum planları və Azərbaycan ərazisinin təhlükədə olduğunu xəbər verməklə yanaşı, Osmanlı dövlətinin özünün bu hücumlardan ehtiyatlı olması məsləhət görülürdü⁶⁷. Yusif paşanın bu xəbərdarlığına əsasən "xüsusi məşvərət məclisi" çağrılaraq ehtiyat tədbirlərinə üstünlük verilməsi qərara alınmışdır. Elə bu vaxt II İraklinin Qacar təcavüzünə qarşı Rusiyadan kömək istəməsi və rus qoşunlarının Azərbaycan ərazisinə gələcəyi bəlli olmuşdu⁶⁸. Görünür bu hadisədən sonra Osmanlı dövləti Rusiyanın Azərbaycanda əl-qol atmasına imkan verməmək üçün Ağa Məhəmməd şahdan istifadə etmək məqsədi güdmüşdür. Osmanlı dövlətinin dilemma qarşısında qaldığı bir vaxtda, artıq Ağa Məhəmməd şah Azərbaycanın ən nüfuzlu xanlıqları zəbt etmək üçün külli miqdarda qoşun toplaya bilmişdi.

Həmin dövrdə Şimali Azərbaycanda Rusiya dövlətinin təbliğatına uyan və ona meyl edən xanlıqlar da var idi. Ağa Məhəmməd şahın təslim olmaq barəsində hədə ilə dolu məktublarını almış bəzi xanlar öz hakimiyyətlərini qoruyub saxlamaq üçün çar Rusiyasına müraciət edir, onun himayəsini qəbul etmək istəyirdilər. Bu müraciətlərin qarşısını almaq məqsədilə sultan III Səlim Azərbaycan xanlarına göndərdiyi məktublarından birində yazırdı: "Rusların məqsədi bizim qanunlarımızı alt-üst etməkdən ibarətdir, ona görə də ayıq olun, onların fitnələrinə uymayın. Biz arzu edirik ki, Azərbaycan xanları müsəlmanlıq xatirinə birləşsinlər"⁶⁹.

Bütün bunlar Osmanlı dövlətinin öz mənafeyinə uyğun atılmış bir addım idi. Çünki onun Rusiya dövlətinə qarşı mübarizədə Azərbaycan xanlıqlarının yardımına ehtiyacı var idi və buna görə də onları hətta dini birliyə çağırırdı.

Lakin, qeyd olunan vaxt Osmanlı dövləti ilə həmsərhəd olan xanlıqlar o cümlədən Qarabağ xanı İbrahimxəlil xan və İrəvan xanı Məhəmməd həsən xan Osmanlı dövləti ilə qarşılıqlı münasibətlərini qoruyub saxlayırdı. Qubalı Şeyxəli xan isə tərəddüd etdiyi üçün Sultanın göstərişi ilə Süleyman paşa onun yanına öz nümayəndəsini göndərmişdi, həmin şəxs Süleyman paşanın adından ona demişdir: "Sizin yüksək məqamınız bilməlidir ki, sizin məşhur, alicənab və mərhum atanız Fətəli xan həmişə mənimlə dost olmuş və Türkiyə sultanının xidmətində olduğunu bildirmişdir."⁷⁰ Osmanlı dövləti Qacar hücumları ərafəsində Rusiyanın da Azərbaycanı ələ keçirmək üçün fəaliyyət proqramı hazırladığını bildiyi üçün Sultan fərmanlarının birində onlara yazırdı: "Kafir Moskvalılarla cihad aparacaq müsəlmanlar bu ali fərmanı alan kimi çəkişmələrə son qoymalı və düşməni əzmək haqqında fikirləşməlidirlər. Qələbələr çalmağa adət etmiş Seyid Hüseyn Baqqal paşanı altı min qoşun və külli miqdarda top, xəzinə və lazımı sursatla sizə köməyə göndərirəm ki, sizi azad etsin, siz də bir-birinizə əl tutub dinimizin düşməni darmadağın edin..."⁷¹ Beləliklə, Osmanlı dövləti II Yekaterina hökumətinin xanlıqlara qarşı yeritdiyi siyasətinin əsl mahiyyətini xanlıqlara çatdırsa da, onun verdiyi fərmanlara əsasən xanlıqlara konkret olaraq hərbi kömək göstərilməmişdir.

Həmin vaxt Rusiya dövlətinin xanlıqlara qarşı işğalçı planları hələlik təxirə salınaraq "Türkiyənin Zaqafqaziya feodal hakimlərinin işinə müdaxilə etməsinin qarşısını almaq və həmçinin münasibətləri qaydaya salmaq məqsədi ilə Rusiya dövləti Türkiyəyə öz nümayəndəsini göndərdi"⁷². Eyni zamanda çar hakimiyyəti baş verə biləcək müharibə üçün də hazırlıq görməyi yaddan çıxarmamışdır. Lakin həmin dövrdə beynəlxalq münasibətlərin gərginliyi Rusiyaya yenidən Türkiyə ilə müharibəyə başlamağa imkan vermirdi. Bundan əlavə Rusiya dövləti eyni zamanda yaxınlaşmaqda olan İran təhlükəsindən də ehtiyat edirdi. Məhz buna görə də Türkiyə sultanını hiddətləndirməmək üçün Rusiya dövləti, hətta ona himayə üçün müraciət edən İmeretiya çarlığının xahişini də rədd etdi⁷³.

Yaranmış mürəkkəb şəraitdən istifadə edən Ağa Məhəmməd şah Azərbaycan ərazisinə hücumla başladı. Çünki bu zaman Osmanlı dövləti Rusiya ilə apardığı müharibədə məğlub olmuşdu və Ağa Məhəmməd şahın Azərbaycan ərazisinə müdaxiləsinin qarşısını ala bilmirdi. Rusiya isə Osmanlı Türkiyəsinin "təcavüzünün" qarşısını almaq məqsədilə tədbirlər hazırlayırdı. 1795-ci ilin yayında Ağa Məhəmməd şah topladığı külli miqdarda qoşunun bir hissəsini Cənubi Azərbaycanda saxlayıb, Şimali Azərbaycan ərazisinə hücum etmişdir. İbrahimxəlil xanın göstərişi ilə istiləçilərin yolunu kəsmək üçün uçurdu olmuş Xudafərin körpüsünü bərpa etdirən Ağa Məhəmmədşah özü Qarabağ üzərinə hücumla keçmiş, qardaşı Əliqulu xanı isə İrəvan üzərinə göndərmişdir. Ağa Məhəmməd şah Şuşa

qalasını 33 gün mühasirədə saxlasa da nə Qarabağ əhalisinin, nə də İbrahimxəlil xanı özünə tabe edə bilməmişdir⁷⁴.

Qarabağ xanlığını ələ keçirə bilməyən Qacar həmin ilin avqustunda Gürcüstan üzərinə hücumla keçmişdi. Bu yürüşdə Ağa Məhəmməd şahın onun yürüşünün Zaqafqaziyaya qalib yürüş olacağını zənn edərək ona meyl göstərən Gəncə xanı Cavad xan və Şəki xanı Məhəmmədşəhən xan kömək edirdi. Bunlardan əlavə Qarabağ xanlığı üçün digər bir problem yaranmışdır. Bu yürüşdə İbrahimxəlil xanın düşmənləri məlik Abov və Məclum yaxından iştirak edirdi. Məlum hadisələrdən sonra bu məliklər Qarabağ ərazisindən qaçaraq onların yanına gəlmiş təbəələri ilə birgə Şamaxor ərazisinə gəlmişdilər. Hələ Ağa Məhəmməd şahın Qacarı müdaxiləsindən xeyli əvvəl İbrahimxəlil xan bu məlikləri Cavad xandan tələb etmişdir. Cavad xan bunun üçün II İraklidən icazə istəmiş, o isə əvəzində Gürcüstandan Azərbaycana qaçmış 200 borçalı tatar (azərbaycanlı - Q.G) ailəsinin geri qaytarılmasını tələb etmişdir⁷⁵. Görünür məliklər II İraklidən belə cavab gözləmir. Buna görə də onlar II İrakliyə təslim olmayacaqları üçün öz təbəələrindən tərəfdarlar toplayaraq Kür sahilində düşərgə salmışdı. Gəncəli Cavad xan bütün bunlar haqqında İbrahimxəlil xana məlumat vermişdi. İbrahimxəlil xan Avar xanı Ömər xanla məliklər üzərinə yürüş etsə də, sonralar bu yürüşü davam etdirməmişdir. Görünür, İbrahimxəlil xan, Qacarı hücumundan narahat olduğu üçün onları rahat buraxmışdır.

Ağa Məhəmməd şahın hücumları zamanı Azərbaycanda xanlıqların vəziyyətini öyrənmək üçün Osmanlı xəlifələrinin 27 sentyabr 1795-ci ildə hakimiyyət orqanına verdiyi məlumatlarda Ağa Məhəmməd şahın Şuşa və Qarabağ ətrafındakı kəndləri dağıdıb, sonra Tiflisə hücum etməsi və Tiflis xanı II İraklinin heç bir müqavimət göstərmədən qaçdığı⁷⁶ qeyd olunurdu.

Hələ 1795-ci ilin mayında II İrakli Qafqazdakı rus qoşunlarının baş komandanı general Qudoviçə məktub göndərərək Ağa Məhəmməd şahın təhlükəsi barədə ona məlumat vermişdi. II İrakli general Qudoviçdən Gürcüstana üç min nəfərlik hərbi qüvvə göndərilməsini tələb etmişdi. O, hətta Qudoviçə bildirdi ki, göndəriləcək qüvvələrin sayı 22 min nəfər də olsa onları təmin edə biləcəkdir⁷⁷. General Qudoviç 1795-ci ilin 7 may tarixində bu haqda II Yekaterinaya məlumat vermiş və II İrakliyə isə müdafiə üçün tədbirlər görməyi məsləhət görmüşdür⁷⁸. Beləliklə, həmin vaxt Rusiya Gürcüstana real kömək göstərə bilməmişdi. II İrakli özü heç bir müdafiə tədbiri görmürdü. Buna baxmayaraq, Qarabağ xanından 120 min manat, İrəvan xanından 200 min manat, Gəncə xanından isə 50 min manat müdafiə tədbirləri görmək üçün pul almışdır⁷⁹.

Ağa Məhəmməd şahın hücumları zamanı II İraklinin ailə üzvləri arasında çəkişmələri hökm sürdüyündən⁸⁰ və Osmanlı dövlətindən ehtiyat edən Rusiya da Gürcüstana hərbi kömək göstərə bilmədiyi üçün 1795-ci ilin sentyabrında Tiflis şəhəri Qacar qoşunları tərəfindən viran edilmişdir. Ağa Məhəmməd şahın qoşunları Tiflisi dağıtdıqdan sonra Gəncəyə gəlmiş, həmin ilin noyabr ayında isə artıq

Muğanda cəmləşmişdi. Ağa Məhəmməd şah Qacar qısqı Muğanda başa vurduqdan sonra yenidən Qarabağ xanlığına soxulmaq, Şuşanı ələ keçirmək fikrində idi. Lakin İranda üsyan baş verməsi xəbərini alıb tələsik geri çəkilməşdir.

Hadisələrdən göründüyü kimi, Qarabağ xanlığı başda İbrahimxəlil xan olmaqla 1795-ci ilin yayında edilmiş Qacar hücumlarını öz döyüşçülərinin igidliyi sayəsində, heç bir kənar qüvvənin köməyi olmadan dəf edə bilməşdi. Lakin İbrahimxəlil xan Ağa Məhəmməd şah Qacar təhlükəsinin hələ qurtarmadığını başa düşürdü. Buna görə də o, xanlığın müstəqilliyini qorumaq, özünə möhkəm arxa yaratmaq məqsədilə əvvəlcə Osmanlı dövlətinə, sonra isə Rusiyaya müraciət etmişdir.

İbrahimxəlil xan Osmanlı dövlətinə göndərdiyi məktubunda xanlığın son vəziyyəti haqqında məlumatlar bildirməklə yanaşı xanlığın müstəqilliyinin qorunması üçün onlardan kömək istəmişdir⁸¹. Lakin, 1787-1791-ci illər Türkiyə-Rusiya müharibəsindəki məğlubiyyətin nəticəsində zəifləmiş Osmanlı imperiyası Azərbaycan xanlıqlarının müraciətlərinə cavab olaraq heç bir ciddi tədbir görməmişdir. Bundan başqa, güman etmək olar ki, Osmanlı hökuməti Azərbaycana ələ keçirmək niyyətində olan Rusiyanın Ağa Məhəmməd şahla qarşılaşacağını və bunun nəticəsində Rusiyanın məğlub olacağına ümid etmişdir. Bu haqda Çaxmağın əsərində oxuyuruq: "Qacar təhlükəsi qarşısında Osmanlı dövlətinə yaxınlıq duyan xanlar onlardan yardım istəmişdilər. Lakin bu illərdə öz vəziyyəti ağır olan Osmanlı dövləti onun üçün son dərəcə əlverişli olan bu ərazi üzərində tarixi funksiyasını yerinə yetirə bilməmişdir"⁸².

Rusiya imperiyası buna görə də bu əlverişli şəraitdən öz işğalçı məqsədlərini yerinə yetirmək üçün istifadə edə bilməşdir. İranda baş verən hadisələr Rusiyanın mənafeyinə sıx bağlı olduğundan hakim dairələr onu diqqətlə izləyirdilər. Rusiya ilə həmsərhəd olan Quba xanlığının özünə məxsus xarici siyasəti olmuşdur. Bakılı Məhəmmədqulu xanı özünə tabe etmək məqsədilə Quba xanı Şeyxəli xan Qafqazdakı rus qoşunlarının komandam general Qudoviçə müraciət etmişdir. Firsəti əldən vermək istəməyən Qudoviç Şeyxəli xana kömək etmək üçün dərhal Xəzər donanmasının komandiri kapitan, general-mayor Şişkinə hətta gəmilərdən atəş açmağa icazə vermişdir⁸³.

1793-cü ilin iyulunda Şeyxəli xan öz səfiri Mirzə Həsəni Rusiyaya göndərərək xanlığı himayə etməsini xahiş etsə də həmin ilin 9 oktyabrda Rusiya tərəfindən hazırlanmış "xanlıqların əbədi tabeliyə qəbul edilməsi" haqqında aktı imzalamışdı⁸⁴.

Lakin, İrandan gələn təhlükə reallaşdıqca Azərbaycan xanlarının Osmanlı dövlətinə müraciətləri bir o qədər artırdı. 1794-cü ilin avqustunda Şeyxəli xan öz nümayəndəsini dərbəndli Məhəmməd bəyi Osmanlı dövlətinin sarayına göndərmişdir. O, sultan III Səlimə Şeyxəli xandan başqa, Şirvah xanı Mustafa xanın, Qarabağ xanı İbrahimxəlil xanın və dağlı hakimlərinin imzaladığı məktubu götürmüşdür. Məktubda xanlar əvvəllər olduğu kimi, yenə də Osmanlı dövlətinə

sədaqətli olduqlarını bildirdilər. Bundan başqa məktubda sultan III Səlimin xanlıqlara qarşı soyuq münasibəti nəticəsində xanlıqların çəşqinliq içərisində olması və bunlara baxmayaraq, onların Osmanlı dövlətinə sadıq olmaları təkrar vurğulanırdı. Azərbaycan xanları və dağlı hakimlər 200 min qüvvə ilə 1795-ci ilin yazı üçün Rusiyaya müharibə etməyə hazır olduqlarını bildirir, Terek və Kubanı tutaraq Krımın alınması üçün Sultana kömək etməyə söz verirdilər. Məktubda qeyd olunurdu ki, bütün bunların əvəzində Sultan xanlarla Osmanlı dövlətinin əvvəlki münasibətini bərpa etməli, onları pulla və digər vasitələrlə təmin etməlidir. Çünki onlar Türkiyəyə məxsus olan Asiya vilayətlərinin tutulması üçün Rusiyanın xahişini rədd etmişlər⁸⁵. Şeyxəli xanın nümayəndəsi Məhəmməd bəy 12 nəfər xidmətçisi ilə 1794-cü ilin oktyabrında İstanbula gələrək həmin məktubu Sultan sarayına təqdim etmişdir, Sultanın cavab məktubunda 1795-ci ilin fevralında Azərbaycan və Dağıstan xanlarının yanına xüsusi nümayəndə göndəriləcəyi qeyd olunur və onlara öz qüvvələrini daim hazır saxlamaq tapşırılmışdır. Bundan əlavə cavab məktubundan bəlli olur ki, Sultan öz zabitlərinə Osmanlı sərhədləri boyunca yerləşməyi əmr etmişdir ki, lazım gəldikdə Azərbaycan xanlarına kömək edə bilsinlər⁸⁶. Sultanın xanlara cavab məktubunda müəyyən vədlər verilərək xanlıqlara yardım göstərilməsi dönə-dönə qeyd olunsada, əslində bu vədlərə əməl edilməmişdir. Bu bir daha göstərir ki, Osmanlı dövləti XVIII əsrin 80-ci illərində olduğu kimi məhz bu dövrdə də diplomatik vasitələrlə xanlıqlar üzərində öz təsirini qoruyub saxlamağa üstünlük vermiş, faktiki yardımdan imtina etmişdir. Bu isə Rusiyanın və İranın Cənubi Qafqazda işğalçı məqsədlərini həyata keçirməsini asanlaşdırmışdır.

Ağa Məhəmməd şahın Tiflisi tutması xəbəri noyabrın əvvəlində II Yekaterinaya çatdırılırdı. Gürcüstanı rəsmi olaraq himayə altına alan, lakin İrənlə qarşıdurmadan çəkindiği üçün onu lazımi şəkildə müdafiə etməyən Rusiyanın xarici siyasətinə ağır zərbə dəymişdi. II Yekaterina sarsılmış nüfuzunu bərpa etmək məqsədilə general Qudoviçə 1795-ci il 16 noyabr fərmanı ilə müvafiq göstərişlər verdi. Bu fərmanla yalnız Kartli-Kaxetiya çarlığı deyil, Şirvan və Bakının da rus qoşunları tərəfindən "müdafiəsi" tələb olunurdu⁸⁷. II Yekaterina hökuməti İranın Cənubi Qafqazdakı təcavüzkarlığından əhalinin müdafiəsini bəhanə edərək, əslində öz mənafeyi üçün çalışmışdır. Həmin dövrdə Çar Rusiyasının Cənubi Qafqazdakı siyasəti hərbi-strateji əhəmiyyət kəsb edirdi. II Yekaterina Xəzər dənizinin I Pyotr kimi Rusiyanın "daxili gölüne" çevirməyə çalışırdı⁸⁸. Cənubi Qafqaza, o cümlədən Azərbaycana sahib olmaq Rusiya dövləti üçün o qədər vacib idi ki, II Yekaterina Ağa Məhəmməd xanın təcavüzünü ləğv etmək üçün rus qoşunlarına silaha əl atmağı tapşırılmışdı.

II Yekaterinanın reskriptində deyilirdi: "Hərgah Ağa Məhəmməd Şirvana gəlib Şamaxı və Bakını zəbt etsə Xəzər dənizinə və bizim sərhədlərimizə yaxınlaşsa ordumuz onun Dağıstana gəlməsini və Dərbəndi ələ keçirməsinin qarşısını mütləq almalıdır". "Müdafiə" adı altında Rusiyanın Şimali Azərbaycan

ərazisini ələ keçirmək siyasətinin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulurdu. Bu niyyətini gerçəkləşdirmək üçün Rusiya 1795-ci il noyabrın ikinci yarısında polkovnik Siroxnevin komandanlığı ilə Gürcüstana hərbi qüvvə göndərmişdir. Aydın ki, II Yekaterinanın Cənubi Qafqaza qoşun göndərməsinin səbəbi heç də bu ərazini "müdafiə" etmək deyildi. Bunu rus qoşunlarının növbəti yürüşləri bir daha təsdiq edirdi. Qudoviç Dərbəndi ələ keçirmək üçün general-mayor Savelyevin komandanlığı altında 1795-ci il dekabrın 9-da hərbi qüvvə göndərdi. Rus qoşunlarının ali baş komandanı general-mayor qraf Valerian Zubov təyin edildi. V.Zubovun başçılıq etdiyi rus qoşunları Dərbəndi və Bakını almalı və Xəzər dənizindəki hərbi qüvvələr ilə birləşməli idilər⁸⁹.

II Yekaterina Zubovun yürüşünə böyük əhəmiyyət verdiyindən qoşunlarının Cənubi Qafqazda yürüşü ərəfəsində xüsusi "Manifest" imzalanmışdır. Güman etmək olar ki, II Yekaterina "Manifest"i yazdırarkən 1721-ci ildə, I Pyotr-un yürüşü ərəfəsində Azərbaycana göndərdiyi "Manifesti" əsas tutmuşdur. Çünki II Yekaterina da "Manifestdə" I Pyotr kimi siyasi məsələlərlə yanaşı mülki məsələlərə toxunmuşdur⁹⁰. "Manifest"də Ağa Məhəmməd xanın silah gücünə özünə tabe etdiyi yerlərin əhalisinə təklif olunurdu ki, Rusiyanın təbəəliyinə keçsinlər. "Manifest"də səhv edib Ağa Məhəmməd xana bel bağlayan, sonradan isə peşman olub, Rusiya dövlətinə pənah gətirən şəxslərin nəinki bağışlanacağı, hətta xeyirxah əməllərinə görə onlara müəyyən hədiyyələr də veriləcəyi qeyd olunmuşdur⁹¹. "Manifest"dən görüldüyü kimi, Rusiya hakim dairələri öz müstəmləkəçilik siyasətini məharətlə ört-basdır etməyə çalışırdı.

1796-cı ildə rus qoşunlarının Azərbaycana yürüşü barədə həm keçən əsrlərdəki müəlliflər, həm də müasirlərimiz ətraflı məlumat verdikləri üçün bu məsələ üzərində geniş dayanmağa ehtiyac yoxdur. Yalnız onu qeyd etməliyəm ki, bu yürüş işğalçılıq məqsədi daşımışdır. Zubovun qoşunları tərkibində ermənilər də var idi. Onlardan biri arxiyepiskop İosif Arqutinski erməniləri, xüsusilə Qarabağ mülklərini Rusiyanın tərəfinə çəkmək üçün onlara məktub yazaraq, burada xristian dövləti yaratmağın zərurliyini qeyd etmişdir⁹².

Savelyevin komandanlığı ilə Dərbəndi tutmaq üçün göndərilən qoşunlar 1796-cı il fevralın 15-də şəhərə yaxınlaşdı. Quba və Dərbənd xanı Şeyxəli xan rus qoşunlarını Dərbəndə buraxmamaq və onların cənuba, xüsusilə Xəzər dənizi boyunca yerləşən ərazilərə irəliləməsinin qarşısını almaq istəyirdi. O, düşməni şəhərin kənarında qarşılayaraq onlara böyük zərbə vurmuşdur⁹³. Hələ rus qoşunlarının hücumları ərəfəsində Şeyxəli xan yardım üçün Osmanlı dövlətinə müraciət etmişdir. Bu haqda o zaman İranda olan rus konsulu Skibinevski Rusiya hakim dairələrinə məlumatında yazırdı ki, 1796-cı il aprelın 2-də, yəni rus qoşunları cənuba doğru yolda olduqları zaman Şeyxəli xan Ərzrum vasitəsi ilə Türkiyə sultanına məktub göndərərək ondan rus qüvvələrinə qarşı mübarizə aparmaq üçün kömək istəmişdir⁹⁴. Şeyxəli xanın, digər Azərbaycan xanları və dağlı hakimlərlə birləşib rusları məğlub etmək üçün Osmanlı sultanından kömək

istəməsini Ərzrum valisi Yusif paşanın sədarətə göndərdiyi məlumat bir daha təsdiq edir⁹⁵. Lakin Şeyxəli xanın müqaviməti güclü rus artileriyası qarşısında davam gətirmədiyi üçün Dərbəndi tutan rus qoşunları Qubaya doğru irəliləmişdir.

1796-cı ildə rus qoşunlarının V.Zubovun başçılığı altında Azərbaycana daxil olaraq bir çox şəhər və əyalətləri tutması xəbəri sultan III Səlimi xeyli narahat etmişdir. Osmanlı dövləti bütün vasitələrlə rusların Cənubi Qafqazdakı əməliyyatlarına mane olmağa çalışırdı. Bu məqsədlə Türkiyənin hərbi dairələri rus ordusunun hərəkət istiqaməti və cəmləşdiyi yerləri dəqiqləşdirmək üçün Azərbaycana xüsusi xəfiyələrini göndərirdi. Onlar Azərbaycanda olan rus qoşunlarının sayı və gələcəkdə hansı istiqamətdə hərəkət etmələrini öyrənməli idilər⁹⁶.

Şeyxəli xanın kömək üçün Osmanlı dövlətinə müraciətindən sonra Dərbənddə və Quba xanlıqlarındakı vəziyyət Türkiyənin diqqət mərkəzində olmuşdur. Türkiyə komandanlığı dağlı hakimlər vasitəsilə Dərbənd və Quba xanlığı ilə əlaqə saxlamağı nəzərdə tuturdu. Rus qoşunlarının Azərbaycan ərazisində hərəkətinə mane olmaq məqsədi ilə Türkiyə ordusunun komandanlığı karvan yollarını, körpüləri sıradan çıxarmağa çalışırdı və bu işə yerli feodalları cəlb edirdi. Bu məqsədlə Axalsık paşası Şamaxı və Şəki xanlıqlarına öz adamlarını göndərmişdi. Bununla yanaşı Türkiyə sultanı Quba xanı Şeyxəli və Qazmumuklu Surxay xan ilə əlaqə saxlayırdı. Rusiyanın işğalı ilə barışmayan və Osmanlı dövlətinin dəstəklədiyi feodallar 1796-cı ilin oktyabrında Qubada yerləşən rus hərbi hissələrinə hücum etdilər. Rusların əleyhinə çıxan dəstələrə qazikumuklu Surxay xanın oğlu Xanbutay, Molla Tağı, yerli feodallardan Məhəmməd Əli bəy, Ağa Məhəmməd bəy rəhbərlik edirdilər. Onlar Qubaya çatar-çatmaz Molla Tağı dəstənin önünə keçərək III Səlimin fərmanını ucadan oxuya-oxuya yerli əhalini ruslara qarşı "cihad" elan etməyə çağırırdı⁹⁷.

Görünür, Azərbaycan xanlıqlarının Rus qoşunlarına qarşı mübarizə aparmaq üçün Osmanlı dövlətindən kömək istəyi qarşısında birbaşa xanlıqlarla əlaqə saxlaya bilməyən Sultan dağlı hakimlərdən istifadə etmişdir. Arxiv sənədlərindən birində Qızlar şəhərinin sakini Qriqori tərəfindən general-mayor Salavyevə məlumatda bildirilirdi: "Qazikumuklu Surxay xan sentyabrın 17-də Türkiyə elçisi Bayraqdar Osmanı qəbul etmişdir. O, Surxay xana iki kisə qızıl pul vermiş, eyni zamanda Avar hakimi Ümmə xan üçün də məktub gətirmişdir. Türkiyədən məktub alan Surxay xan ağsaqqalları və yerli hakimləri toplayaraq onlara Sultanın məktubunu oxumuş, hədiyyələr vermiş və öz qoşunlarına hazır vəziyyətdə olmağı tapşırırmışdır."⁹⁸

Xanbutay və onun müttəfiqləri Osmanlı dövləti tərəfindən göndərilən pulu toplanmış qoşuna paylamışdır. Bu mübarizədə Xanbutayın ən yaxın müttəfiqləri Quba xanı Şeyxəli xan" və Avar xanı Ümmə xan olmuşdur.

Azərbaycan xanlıqlarının və dağlı hakimlərinin birləşmiş qüvvələri 1796-cı ilin oktyabrında Qubanın Alpan kəndi yaxınlığında rus qoşunları ilə əbəyaxa

döyüşə girmişdilər. Hərbi texniki cəhətdən üstün olan rus qoşunları döyüşdə qələbə qazanmışdır. Birləşmiş qüvvələr 700 nəfərə qədər adam itirmiş, Molla Tağı və Xanbutay döyüşdə həlak olmuşdu. Eyni zamanda bu döyüş rus qoşunları üçün də baha başa gəlmişdi. Onlar döyüşdə 94 nəfər əsgər itirdilər və podpolkovnik Bakunin, kapitanlardan isə Semyonov, Karaşev həlak olmuşdu. Alpen döyüşündə həlak olanların cibindən Şəki xanının Xanbutaya yazmış olduğu məktub tapılmışdır. Məktubda onun "Gələsən-görəsən" qalasından onların hərəkətini izlədiyi və rus qoşunları əleyhinə vuruşmağa hazır olduğu bildirilirdi¹⁰⁰. Bu bir daha Azərbaycan xanlıqlarının bütün təcavüzlərə qarşı öz müstəqilliklərini qoruyub saxlamağa çalışmasını sübut edir.

Rusiya hərbi qüvvələrinin Azərbaycanda törətdiyi vəhşiliklər, onların sayı və digər hadisələrlə bağlı məlumatlar Osmanlı sultanı III Səlim Ərzrum valisi Yusif paşa və Çıldır valisi Şərif paşa vasitəsilə çatdırılırdı. Osmanlı dövləti Azərbaycan xanlıqları ilə əlaqəsini daha da möhkəmləndirmək üçün xanlıqlara bir-birinin ardınca məktublər göndərər onlara bu mübarizədə ruhdan düşməməyi və Rusiyaya tabe olmamağı tövsiyə etmişdir¹⁰¹. Bu isə bir daha Osmanlı dövlətinin Azərbaycan xanlıqlarını əməldə deyil, sözdə müdafiə etməsini sübut edir.

Quba hadisələrindən sonra Rusiyanın hakim dairələri rus hərbi hissələrinin Azərbaycanda möhkəmləndirilməsi üçün bir sıra tədbirlər görmüşdür. 1796-cı ilin oktyabrında II Yekaterina xüsusi fərman verərək Bakı qalasının istehkamlarını qüvvətləndirməyi və müdafiə qabiliyyətini artırmağı əmr etdi. General V.Zubov mərkəz ilə əlaqəni əsasən Bakı limanı vasitəsilə saxladığından buraya rus hərbi gəmiləri daxil edilmişdir.¹⁰²

Qeyd olunan dövrdə rus qoşunlarının digər xanlıqlarla münasibətləri Rusiya dövlətinin bu ərazidə xanlıqlara qarşı yeritdiyi işğalçı məqsədlərini bir daha açıqlayır. Zubov Türkiyənin sərhədində yerləşən İrəvan xanlığının ələ keçirilməsinə böyük əhəmiyyət vermişdir. Çünki bu xanlığın Rusiya hərbi qüvvələrinə tabe edilməsi Rusiyanın Cənub sərhədlərinin möhkəmlənməsi demək idi. Lakin, belə bir addımın atılması Türkiyə ilə Rusiya arasında bağlanmış sonuncu sülh müqaviləsinə zidd ola bilərdi. Artıq Rusiya dövlətinin Azərbaycan ərazisindəki işğalçı siyasəti Rusiya dövlətinin qeyd olunan sülh müqaviləsinin şərtlərinə əhəmiyyət vermədiyini sübut edir. Görünür, Rusiya imperiyası yerli əhalinin Alpen döyüşündə olduğu kimi onun işğalçı yürüşünə qarşı çıxacağından ehtiyat etmişdir. Məhz buna görə də V.Zubov düşməni başqasının əli ilə vurmaq siyasətini yürüdü, İrəvan xanlığına II İraklinin başçılığı ilə qoşun göndərməyi qərara aldısa da sonradan onun bu tədbiri heç bir nəticə vermədi. Qarabağlı İbrahimxəlil xan Rusiya imperiyasının Zaqafqaziyada qüdrətli xristian dövləti yaratmaq istəyinin nə demək olduğunu çox gözəl başa düşürdü. Buna görə də İbrahimxəlil xan rus qoşunlarının cənuba doğru irəliləməsinin qarşısını almaq məqsədilə Şamaxılı Mustafa xana və Şəkili Səlim xana təcili surətdə məxvi məktub göndərər onlara rusların xristian dövləti yaratmaq və xanları taxt-tacdan salmaq

niyyətini çatdırmışdı. İbrahim xan eyni zamanda onlara tövsiyə etmişdi ki, rus ordusunun qərargahında olan, qacarların qatı düşməni sayılan, sabiq İran hökmdarı Kərim xan Zəndin qardaşı Nurəli xanın vasitəsi ilə V.Zubova sui-qəsd hazırlasınlar¹⁰³. Ehtiyatsızlıq üzündən bu qəsd baş tutmamış, Nurəli xan həbs olunaraq sürgün edilmişdir. Lakin, Mirzə Camalın və digər müəlliflərin verdiyi məlumatlarda İbrahimxəlil xan oğlu Əbülfət bəyi Qarabağın bir neçə bəyzadəsi ilə birlikdə V.Zubovun yanına göndərmiş və onların hörmətlə qarşılandığı qeyd olunur. İbrahimxəlil xanın bu addımı diplomatik səciyyə daşmışdır. Çünki o, V.Zubovun işğalçı yürüşü nəticəsində Qarabağda erməni mülklərinin separatçı hərəkatlərinin güclənəcəyini yaxşı başa düşürdü, lakin rus qoşunları ilə açıq müharibəyə girməkdən ehtiyat edirdi.

1796 - cı ilin oktyabrında Azərbaycanda olan rus qoşunlarına kömək məqsədilə V.Zubovun sərəncamına general-mayor knyaz Sisyanovun komandası altında süvari alayı və piyada batalyonu göndərildi. V.Zubovun növbəti yürüşü Gəncə xanlığına nəzərdə tutulmuşdu. Həmin vaxt Kartli-Kaxetiya tərəfindən təcavüzə məruz qalan Gəncə xanlığına Türkiyə sultanı yardım göstərmək istəyirdi. V.Zubov yaxşı dərk edirdi ki, Qafqazda Türkiyə ilə müharibə gedərsə heç şübhəsiz, gəncəli Cavad xan osmanlıların tərəfinə keçəcəkdir. Məhz buna görə də V.Zubovun göstərişi ilə general-mayor Rimski-Korsakovun başçılığı ilə rus qoşunlarının bir hissəsi Gəncə üzərinə göndərilmişdir¹⁰⁴.

Müqavimət göstərməyin heç bir mənası olmadığını duyan Cavad xan Gəncə qalasını mühasirəyə almış səkkiz min nəfərlik rus qoşununu qalaya buraxmağı məsləhət bilmişdir¹⁰⁵. Beləliklə, Gəncə xanlığı rus qoşunlarına təslim edilmişdir.

Gəncəni zəbt etdikdən sonra general V.Zubov Rimski-Korsakova ehtiyatla hərəkət edərək mümkün qədər qala divarlarını möhkəmləndirilməsini, qalanın yerli əhalidən təmizlənməsini və rus qoşunlarının qalada yerləşdirilməsini əmr etmişdir.

Göründüyü kimi XVIII əsrin sonlarında II Yekaterina hökuməti çalışırdı ki, iqtisadi və strateji baxımdan əlverişli olan Azərbaycan torpaqlarını ələ keçirsin və Türkiyə ilə müharibə aparmalı olsa "müsəlmanlar" onun tərəfində olsunlar. V.Zubovun tərəfində olsunlar. V.Zubovun Dərbənddəki rus qoşunlarının komandiri general-mayor Savelyevə göndərdiyi məktubunda yazılmışdır: "Öncə xristian dininə etiqad edənlər vasitəsilə məlumat toplamaq məqsədə uyğundur, ikincisi, xristianları əmin etmək lazımdır ki, məqsədimiz onlar üçün öz dinlərinə sərbəst qulluq etməkdən örtü şərait yaratmaqdan ibarətdir, üçüncüsü, elə etmək lazımdır ki, xristianlarla müsəlmanların arasında bir növ ittifaq olsun"¹⁰⁶.

1796-cı il noyabrın 6-da II Yekaterinanın qəflətən vəfat etməsi həmin dövrdə rus ordusunun işğalçı yürüşlərini yarımçıq qoydu. Anasının apardığı siyasətə həmişə zidd olan I Pavel rus qoşunlarının Zaqafqaziyadan geri qaytarılması barədə əmr verdi. II Yekaterinanın vəfatından təqribən bir ay sonra

rus qoşunları Azərbaycan ərazisini tərk etməyə başladılar. V.Zubov istefaya çıxmış, onun yerini yenidən qraf Qudoviç tutmuşdur.

I Pavelin xeyli ərazini işğal etmiş rus qoşunlarını geri çağırmasının səbəbləri bir tərəfdən böyük xərclər (1.700 min manat), digər tərəfdən Avropada beynəlxalq vəziyyətin mürəkkəbliyi ilə izah olunmuşdur¹⁰⁷. Yerli xalqın və hakimiyyətdən devrilmiş xanların rus qoşunlarına qarşı inadlı mübarizəsi tamamilə nəzərdən qaçırılmışdır.

Azərbaycan əhalisinin Rusiyaya münasibəti haqqında cəsarətlə söyləmək olar ki, Azərbaycanda bu zaman sözün tam mənasında Rusiyaya meyl edən xanlıqlar olmamışdır. Ağa Məhəmməd şah Qacarın təcavüzünü bəhanə edərək Azərbaycan ərazisini işğal edən rus ordusu "yerli qüvvələrin təzyiqi nəticəsində geri çəkmək məcburiyyətində qalmışdı"¹⁰⁸.

Rus qoşunları geri döndüyü zaman Şeyxəli xan və onun tərəfdarları birləşib rus qoşunlarını təqib etmək istəmişdilər. Lakin rus qoşunları artıq çıxıb getmişdilər¹⁰⁹.

Rus qoşunları Azərbaycan ərazisini tərk etdikdən sonra var-yoxdan çıxmış, iqtisadi cəhətdən zəif düşmüş və talan edilmiş Azərbaycana 1797-ci ilin əvvəllərində Ağa Məhəmməd şah Qacarın yeni hücumu başlamışdı. Talış xanlığını tutan Qacar, Şuşa üzərinə hücumu keçmişdi. İbrahimxəlil xan qaladan kənarda Qacar qoşunlarına ciddi müqavimət göstərmiş, təkrar qalaya qayıtmaq mümkün olmadığı üçün qəhrəmanlıqla düşmən əhatəsini yarıb kömək üçün Dağıstana - qohumu Avar hakimi Ümmə xanın yanına getmişdir¹¹⁰. Ağa Məhəmməd şah Şuşanı ələ keçirsə də tezliklə orada qətlə yetirilmişdir.

Bu zaman cənubdan yaxınlaşan təhlükə qarşısında Qarabağ xanlığı Osmanlı dövləti ilə qarşılıqlı münasibətlərini qoruyub saxlamağa çalışırdı. Dövrün hadisələrindən bəhs edən Əhməd bəy Cavanşir yazırdı: «Şuşanı ələ keçirən şah Qacar İbrahimxəlil xanın adamlarını çarlığa çəkdiyi zaman onlardan birini - Əli Məhəmməd ağanı İbrahim xan tərəfindən Türkiyə sultanının yanına elçi kimi getdiyinə görə boğdurmuşdu»¹¹¹.

Hələ rus qoşunları Dərbəndi ələ keçirən zaman Ağa Məhəmməd şah rus qüvvələrinə qarşı çıxmaq üçün Osmanlı dövlətinə müraciət etmişdi. Türkiyə tarixçisi Cövdət paşanın fikrinə görə «Qacarın Azərbaycan ərazisinə işğalçı məqsədini anlayan Osmanlı dövləti Ağa Məhəmməd şahın bu müraciətini cavabsız qoymuşdu»¹¹². Görünür Rusiyadan çəkdiyinə görə ehtiyatlı davranan Osmanlı imperiyası İran qüvvələrinə qarşı çıxma bilməmiş və nəticədə Azərbaycan xanlıqlarına lazımı yardım etməmişdir.

Bu haqda A.M.Çakmak öz əsərində yazır: "Rusiya və İran Azərbaycan torpaqları üzərinə hücumlarını davam etdirdikcə Azərbaycan xanlıqlarından bəziləri Osmanlı dövlətinə kömək üçün müraciət etmişdir. İstanbul hökuməti xanların yardım istəklərini dəyərləndirməkdən ötrü, İran şahının eyni zamanda

bölgədə Rusiyaya qarşı vuruşmasını nəzərə alaraq hələlik İran qüvvələrinə qarşı çıxmaq üçün xanlara hərbi qüvvə ilə kömək etmədi"¹¹³.

Əhməd bəy Cayanşir 1797-ci ildə Ağa Məhəmməd şah Qacarın Şuşaya hücumundan bəhs edərək yazmışdır: "Türkiyə sultanının yanına göndərilən elçilər, aparılan hədiyyələrin müqabilində yeni hədiyyələr gətirib heç bir kömək ümidi vermədiklərinə görə İbrahim xan Şuşanı tərk edərək Car-Balakən vilayətinə getdi"¹¹⁴.

Göründüyü kimi Osmanlı dövləti Azərbaycanı ələ keçirmək istəyən Rusiya və İran qoşunlarının bir-biri ilə toqquşacağını nəzərdə tutduğu üçün xanlara hərbi qüvvə ilə deyil, yalnız maddi yardım göstərməklə kifayətlənmişdi. Ağa Məhəmməd şah Qacarın qətlindən sonra Azərbaycan ərazisi xarici müdaxilədən qısa müddətə yaxa qurtara bilmişdir.

Anasından sonra Rusiya imperiyasının taxtına çıxan I Pavel hakimiyyətinin ilk çağlarından bütün Avropaya "sülhsevər" siyasət yürüdəcəyini bəyan etsə də, 1798-ci ildə Fransaya qarşı müharibə elan etdi. Bu müharibədə Türkiyə də ona tərəfdar çıxmış və 1798-ci il dekabrın 23-də hər iki dövlət arasında müqavilə imzalanmışdır. Bu müqavilə son nəticədə Türkiyənin Cənubi Qafqazda mövqeyinin zəifləməsinə səbəb olmuşdur.

Əsrin sonlarında İranda Ağa Məhəmməd şahın qardaşı oğlu Fətəli şah Baba xan təkəllüsü ilə taxta çıxmışdır. Fətəli şah da öz sələfləri kimi Azərbaycan torpaqlarına göz dikmişdi. Bunun üçün Qarabağa hücum etmək məqsədilə 12 min nəfərdən ibarət İran sərbəzi hazırlamışdır. Bu yürüş üçün isə bəhanə İbrahimxəlil xanın qızını Baba xana verməməsi idi. Bu zaman Fətəli şahə qarşı Osmanlı dövlətinə sığınan xoylu Cəfərqulu xan mübarizə aparırdı"¹¹⁵.

İran qoşunlarının yaxınlaşmasını eşidən və Osmanlı dövlətindən heç bir kömək almayan İbrahimxəlil xan təcili Kavalevskiyə (Tiflisdə yerləşən rus qoşunlarının başçısı - Q.G) məktub göndərərək ondan necə hərəkət etmək üçün məsləhət istəmişdi"¹¹⁶. Bundan xəbər tutan İran qoşunları hücum etməkdən çəkinərək geri dönmüşdülər. Burada biz bir daha Azərbaycan xanlıqlarının, o cümlədən İbrahimxəlil xanın öz müstəqilliyini saxlamaq, hər hansı bir təcavüzdən yaxa qurtarmaq üçün qonşu dövlətlərlə müvafiq münasibətlərini saxlamağa çalışdığını görürük.

Bu hadisədən bir az sonra 1801-ci ildə Kartli-Kaxetiya çarlığı və bir sıra Gürcüstan torpaqları Rusiya tərəfindən tutulmuşdur. Bu isə Azərbaycan xanlıqlarının Rusiya tərəfindən işğal edilməsinə geniş imkan yaratmışdır. Azərbaycan xanlıqları ilə Osmanlı dövlətinin qarşılıqlı siyasi münasibətləri XIX əsrin əvvəllərində də yəni Azərbaycan ərazisi Rusiya və İran arasında bölüşdürülənə kimi davam etmişdir. Bu məsələlər tədqiqat işinə aid olmadığı üçün onlara toxunmur.

Ümumiyyətlə, faktiki materiallarla tanış olduqda Azərbaycan xanlıqlarının öz müstəqilliklərini qoruyub saxlamaq üçün qonşu dövlətlərlə, xüsusilə Osmanlı dövləti ilə qarşılıqlı münasibətlərini qoruyub saxlamağa çalışdığını görürük.

1787- 1791-ci illər Rusiya-Türkiyə müharibəsi ərəfəsində və gedişində bu münasibətlər xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Bu müharibədə həm Rusiya, həm də Osmanlı dövləti Azərbaycan xanlıqlarını öz tərəfinə cəkməyə çalışmışdır. Lakin xanlıqlar arasında Türkiyəyə meylin güclü olduğunu gören Rusiya hər vasitə ilə onların başını qatmağa çalışmışdır ki, xanlıqlar müharibədə Türkiyəyə kömək etməsinlər. Bu vasitələr əsasən Kartli-Kaxetiya çarı II İraklinin və İbrahimxəlil xana xəyanət edən erməni məliklərinin əlilə həyata keçirilirdi. Eyni zamanda Osmanlı dövləti də öz müstəqilliklərini qorumaq naminə Rusiyaya meyl edən Azərbaycan xanlıqlarına diplomatik vasitələrlə mane olmağa çalışmışdı. 1787-1791-ci illər rus-türk müharibəsində məğlub olmuş Osmanlı dövləti ağır şərtlərlə Yassı sülhünü imzalamalı olmuşdur. Bu isə Cənubi Qafqazda Rusiyanın nüfuzunun güclənməsinə səbəb olmuşdur.

Osmanlı dövlətinin obyektiv çətinliklər üzündən xanlıqlara kömək göstərə bilməməsi 1796-cı ilin əvvəllərində rus qoşunlarının Azərbaycana müdaxiləsi ilə nəticələnmişdir. Rus qoşunlarının Azərbaycan torpaqlarını ələ keçirməsinə qarşı çıxan xanlar başda Şeyxəli xan olmaqla kömək üçün Osmanlı dövlətinə müraciət etmişdilər. Sultan xanlıqlara hərbi qüvvə ilə deyil, maddi yardımla kömək etməyə çalışmışdır. Əsasən yerli xalqın və hakimiyyətdən devrilmiş xanların müqaviməti və II Yekaterinanın ölümü nəticəsində rus qoşunları geri çəkilməmişdir. Rusiya hərbi hissələrinin Azərbaycanı tərk etməsində başlıca amillərdən biri də Osmanlı dövləti tərəfindən müdafiə olunan xanların rus qoşunları əleyhinə çıxışları və onların Osmanlı dövləti ilə qarşılıqlı münasibətlərə üstünlük verməsi olmuşdur.

Lakin əsrin sonlarına doğru bu münasibətlər zəifləməyə başlamış, hətta Azərbaycan ərazisində baş verən hadisələrə Osmanlı dövləti seyrçi mövqedən yanaşmış, ona ciddi təsir göstərə bilməmişdir. Bu isə XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycan xanlıqların Rusiya tərəfindən təcridən işğal olunmasına və nəticədə Azərbaycan torpaqlarının Rusiya və İran arasında bölüşdürülməsinə zəmin hazırlamışdır.

1. İoannisyan A.R. Göstərilən əsəri, s. 182.
2. Əlavə məlumat üçün bax: Əliyev F.; Əliyev M. Göstərilən əsəri, s. 59-62.
3. Əlavə məlumat üçün bax: Butkov Q.P. Göstərilən əsəri. II cild. s. 194- 196.
4. Butkov Q.P. Göstərilən əsəri. II cild. s. 194 - 196.
5. Əliyev F; Əliyev M. Göstərilən əsəri, s. 60-61.
6. Yenə orada, s. 61.
7. Yenə orada
8. Əliyev F; Əliyev M. Göstərilən əsəri, s. 60-61.

9. ... arxiv bilgiləri. II cild. s. 87.
10. Butkov Q.P. Göstərilən əsəri. II cild. s. 196.
11. İoannisyan A.R. Göstərilən əsəri, s. 182 - 183.
12. Yenə orada, s. 183.
13. Əlavə məlumat üçün bax: Butkov Q.P. Göstərilən. əsəri. II cild. s. 198, Buxarov. Rossiya i Turtsiya. SPb, 1970. s. 37.
14. Butkov Q.P. Göstərilən. əsəri. II cild. s. 194.
15. İoannisyan A.R. Göstərilən əsəri, s. 185.
16. Butkov Q.P. Göstərilən əsəri. II cild. s. 194 - 195.
17. İoannisyan A.R. Göstərilən əsəri, s. 185.
18. Arxiv Knyaza Vorontsova. M. 1987, tom IX, str. 70.
19. İoannisyan A.R. Göstərilən əsəri, s. 187.
20. Butkov Q.P. Göstərilən. əsəri. II cild. s. 194 - 195.
21. Butkov Q.P. Göstərilən əsəri. II cild. s. 194 - 195
22. Yenə orada.
23. Yenə orada, s. 188.
24. Səma İşıqtan. Göstərilən əsəri. s. 36.
25. MDHTA, f.52, siyahı 1/194, sənəd 331, 8 - ci hissə, vərəq 56; Sadıqov H. Göstərilən əsəri, s. 45.
26. ... arxiv bilgiləri, I cild, s. 115.
27. Yenə orada.
28. MDHTA, f.52, siyahı 1/194, sənəd 416, 1 - ci hissə, vərəq 331; Sadıqov H. Göstərilən əsəri, s. 26.
29. ... arxiv bilgiləri, I cild, s. 122.
30. Yenə orada.
31. Osmanlı dövləti ilə Qafqaz, Türkiстан və Krım xanlıqları arasındakı münasibətlərə dair....., sənəd 9, s. 71.
32. Azərb. EA Tarix İnstitutunun elmi arxivi. İnv, 1795(1), s. 69.
33. Əliyev F., Əliyev M. Göstərilən əsəri, s. 62.
34. Əlavə məlumat üçün bax: Kurat A.N. Göstərilən əsəri s. 37 Osmanlı tarixi IV c. s. 542
35. ... arxiv bilgiləri, I c. s. 125
36. Əlavə məlumat üçün bax: Sadıqov H. Göstərilən əsəri s. 27-28
37. Azərb. EA Tarix İnstitutunun elmi arxivi, inv. 1795 /1/, s 7.
38. Bakıxanov A.A. Göstərilən əsəri, s.167.
39. MDHTA f.52. siy I 194, sənəd 51 v. vər 69; Sadıqov H. Göstərilən əsəri, s. 29
40. Bakıxanov A.A. Göstərilən əsəri, 1991, s 168.
41. Yenə orada, s 168-169
42. Azərbaycan tarixi, B., 1994, s 552
43. Osmanlı tarixi, IV c. s 574
44. ... arxiv bilgiləri, II c. s 95

45. ... arxiv bilgiləri, I c. s 131.
46. Çaxmaq M.A., Göstərilən əsəri s 88
47. Qarabağnamələr. I c. s. 50
48. Əlavə məlumat üçün bax: Osmanlı tarixi, IV cild. s. 591.
49. Butkov. Göstərilən əsəri. II c. s 286-287.
50. Yenə orada.
51. Qafqaz araşdırmaları, vəsiqə: 12, s 94-95
52. Məktub bütövlükdə arxada "əlavələr"də verilmişdir.
53. Qafqaz araşdırmaları, vəsiqə: 11, s 93-94
54. Səma İşıqtan, Göstərilən əsəri, s 40
55. Qafqaz araşdırmaları, Vəsiqə 12. s 94-95.
56. Səma İşıqtan, Göstərilən əsəri, s 40.
57. ... arxiv bilgileri, I c. s 135-245
58. Cevdet Paşa, Göstərilən əsəri, III c. s. 1577
59. ... arxiv bilgiləri, I c. s 135.
60. Çakmaq A.M., Göstərilən əsəri, s 121
61. Babayev A. Göstərilən əsəri, s 26. Leviatov V. Göstərilən əsəri. s 163
62. Butkov Q.P. Göstərilən əsəri, II cild, s 343.
63. Dubrovin N.F. İstorii voym i vladıçestvo russkix na Kafkaze SPb. 1871. t. II s29.
64. Markova O.P. Göstərilən əsəri, s 285.
65. Cevdet Paşa, Göstərilən əsəri, III c. s 1580
66. Yenə orada.
67. Çakmaq M.A. Göstərilən əsəri, s. 127
68. Cevdet Paşa, Göstərilən əsəri s 1578
69. MDHTA. VUA sənəd 563, vər 55. Sadıqov H. Göstərilən əsəri. S 38
70. Yenə orada. vər 14
71. RXSA f. 77.1, sənəd 485, vər 83. Babayev A. Göstərilən əsəri, s. 39
72. Babayev A: Göstərilən əsəri. s 28.
73. Yenə orada
74. Əlavə məlumat üçün bax: Qarabağnamələr: I c, s 50-51, 125-127; II cild. s. 34-35, 219-220, İsmayıl M. Göstərilən əsəri, s 200-201.
75. Əlavə məlumat üçün bax: Butkov H. Göstərilən əsəri, II c. s 281.
76. ... arxiv bilgileri, I c. s 147.
77. Butkov Q.P. Göstərilən əsəri, II c. s 335.
78. Yenə orada
79. Yenə orada s 335
80. Qarabağnamələr I c. s 32.
81. Çakmaq A.M., Göstərilən əsəri, s 124
82. Yenə orada.
83. Butkov Q.P. Göstərilən əsəri, s 292

84. Yenə orada. s 294.
85. Butkov Q.P. Göstərilən əsəri, s 298-299
86. Yenə orada.
87. Azərbaycan tarixi: Bakı, 1996, s. 550.
88. Potto V. Utverjdenie russkoqo viladıçestva v Qruzii, Tiflis. 1901, I c. s 4. - Bax: Babayev A. Göstərilən əsəri. s 74.
89. Əlavə məlumat üçün bax: Dubrovin N.F. Göstərilən əsəri, IV c.s 60-61.
90. Müqayisə üçün bax: Əliyev F.M. XVIII əsrin I yarısında Azərbaycanda İran əleyhinə və Türkiyə işğalına qarşı mübarizə. Bakı, 1975, s 42-43 Azərbaycan tarixi. Bakı, 1996, s 550.
91. Azərb.EA Tarix İnstitutunun elmi arxivi, Rusiyanın İranla Əlaqələri.inv. 1796, s 370.
92. Dubrovin V.F.. Göstərilən əsəri, s 133; Ezov.Q.A. Göstərilən əsəri, s. CVII-CVIII.
93. Səma İşıqtan. Göstərilən əsəri. s. 42
94. Azərb.EA Tarix İnstitutunun elmi arxivi, Rusiyanın İranla Əlaqələri. sənəd 158, s. 95.
95. ... arxiv bilgiləri. I cild. s 153
96. Dubrovin N.F. Poxod qrafa K.A. Zubova v Persii v 1796 q. Voennyi sbornik. 1874, SPb. s. 134.
97. Dubrovin N.F. Göstərilən əsəri., s. 127.
98. Azərb.EA Tarix İnstitutunun elmi arxivi. Rusiyanın İranla Əlaqələri. sənəd 158 /1796/ s 216-217
99. Dərbəndin müdafiəsi zamanı (10 may 1796) məğlub olmuş Şeyxəli xan Zubov tərəfindən həbs edilsə də həbsdən qaça bilmişdir. Bax: Azərbaycan tarixi, 1996, s. 551-552
100. Azərb.EA Tarix İnstitutunun elmi arxivi, Rusiyanın İranla Əlaqələri, sənəd 158 (1796) s 237-138
101. Qafqaz araşdırmaları, Vəsiqə 13. s 95
102. MDHTA, f. 41, sənəd 628-631 Vərəq 28; Babayev A. Göstərilən əsəri, s 128.
103. Dubrovin N.F. Göstərilən əsəri, s 149-153.
104. Əlavə məlumat üçün bax: Qarabağnamələr. s 54-55, Babayev A. Göstərilən əsəri, s 98-99; Dubrovin. Göstərilən əsəri, s. 149-153 vəs.
105. Qafqaz araşdırmaları, Vəsiqə 13, s. 95.
106. Azərb. EA Tarix İnstitutunun elmi arxivi, Rusiyanın İranla Əlaqələri, sənəd 158 (1796). s. 105-106.
107. Dubrovin N.F. Göstərilən əsəri s. 194
108. İbrahim Yüksel. Göstərilən əsəri. s. 30.
109. Əlavə məlumat üçün bax. Dubrovin. Göstərilən əsəri. s. 201.
110. Qarabağnamələr. I c. s. 57, II c. s. 226.
111. Əhməd bəy Cavanşir. Göstərilən əsəri, s. 168.

- 112.Cövdət Paşa. Göstərilən əsəri. II c, s. 1580.
113.Çakmak. Göstərilən əsəri, s 126
114.Əhməd bəy Cavanşir. Göstərilən əsəri, s. 167.
115.... arxiv bilgiləri I c, s. 158 - 161
116.Dubrovin N.F. Göstərilən əsəri, s.312.

NƏTİCƏ

XVIII əsrin II yarısı Azərbaycanda İran hökmrənliyinə son qoyulması, müstəqil xanlıqların mövcudluğu ilə xarakterizə olunur. Azərbaycan xanlıqları birdən-birə deyil, dərin köklər, tarixi zərurət və inkişaf etməkdə olan obyektiv amillər əsasında meydana gəlmişdi.

Azərbaycan xanlıqlarının Osmanlı dövləti ilə münasibətlərinin öyrənilməsi aşağıdakı nəticələrin çıxarılmasına imkan verir:

XVIII əsrin II yarısında Azərbaycan ərazisində yaranmış olan feodal dövlətlərin - xanlıqların Osmanlı dövləti ilə mövcud olan qarşılıqlı münasibətləri onların öz müstəqilliklərini saxlamaq uğrunda apardığı mübarizənin tərkib hissəsi idi.

Bu münasibətlərin yaranmasında başlıca amillərdən biri dövrün beynəlxalq vəziyyəti idi. Həmin dövrdə İran iqtisadi, siyasi cəhətdən dərin tənəzzülə uğradığı halda, Rusiya sürətlə inkişaf edirdi. Onun xammal və satış bazarına olan ehtiyacı, eyni zamanda Azərbaycanın coğrafi mövqeyi və onun Şərqi ölkələri ilə aparılan ticarətdə oynadığı rol Rusiyaya Xəzər sahili vilayətləri ələ keçirməyə sövq edirdi. Azərbaycan xanlıqları arasında fasiləsiz olaraq davam edən çəkişmələr Rusiyanın Cənubi Qafqazda möhkəmlənmək planına uyğun gəlsə də Osmanlı Türkiyəsini ciddi narahat edirdi. Əvvəlki qüdrətini itirmiş Osmanlı imperiyası Rusiyanın işğalçılıq planlarını Azərbaycan xanlıqlarının köməyi ilə dayandırmaq niyyətində idi.

XVIII əsrin II yarısında Cənubi Qafqaz regionunda baş verən proseslər qərbin qabaqcıl ölkələrinin xarici siyasətləri ilə sıx bağlı idi. Həmin dövr Rusiya-Türkiyə münasibətlərinin daha da kəskinləşməsi ilə xarakterizə olunurdu və bu ziddiyyətlər çox vaxt Azərbaycan xanlıqlarını müstəqil xarici siyasət yeritmək imkanından məhrum edirdi. Məhz bu səbəbdən Volqa-Xəzər tranzit su yolu ilə sıx bağlı olan xanlıqlar Rusiya ilə, ölkənin Qərb və Cənub-Qərb hissəsində yerləşən xanlıqlar isə çox zaman Türkiyə ilə təmasda olurdular.

Rusiyanın Cənubi Qafqaza, o cümlədən Azərbaycana müdaxiləsi xanlıqların Osmanlı dövləti ilə daha çox yaxınlaşmasına səbəb olurdu. Rusiya təhlükəsinin gücləndiyi bir şəraitdə şəkili Hacı Çələbi xan, gəncəli Şahverdi xan, şamaxılı Məhəmməd xan, qarabağlı İbrahimxəlil xan, naxçıvanlı Cəfərqulu xan və başqa Azərbaycan xanları bu təcavüzdən qorunmaq, özlərinə arxa yaratmaq məqsədilə Osmanlı dövlətilə diplomatik əlaqələr saxlamışlar.

Osmanlı dövləti ilə xanlıqların qarşılıqlı münasibətlərinin formalaşmasında 1768 - 1774 - cü illərdə baş vermiş Rusiya - Türkiyə müharibəsi də az rol oynamamışdır. Bu müharibədə Osmanlı dövləti Azərbaycan xanlıqları ilə Cənubi Qafqazın digər müsəlman xalqlarının Rusiya əleyhinə ittifaqını yaratmaq istəmişdi. Lakin hər vasitə ilə Osmanlı - Azərbaycan münasibətlərinin qarşısını almağa çalışan Rusiya dövlətinin Azərbaycan ərazisinə təcavüzü gücləndiyi üçün Azərbaycan xanlıqları nəinki bu müharibədə Osmanlı dövlətinə kömək edə bilməmiş, hətta özləri ondan Rusiya təcavüzünə qarşı yardım istəmişlər.

Əvvəllər Azərbaycan ərazisinə işğalçılıq niyyəti güdən Osmanlı imperiyasının XVIII əsrin II yarısında Rusiya və İran işğalçılarının əksinə olaraq Azərbaycan torpaqlarını işğal etmək niyyəti olmamışdı. İndi yalnız özünü müdafiə etmək iqtidarına malik olan imperiya həmçinin Azərbaycan xanlıqlarını da Rusiya və onun əlaltılarının təcavüzündən himayə etməyə çalışmışdır.

XVIII əsrin 70-80-ci illərində Osmanlı dövlətinin Azərbaycan xanlıqlarını qeyd olunan təcavüzdən yalnız rəsmi şəkildə müdafiə etməyə gücü çatmışdır. Toplanmış sənədlər içərisində qeyd olunan vaxt Osmanlı sultanının Rusiya dövlətinə rəsmi etirazlarına rast gəlinməsi bunu sübut edir. Bu dövrdə Azərbaycan xanlıqları Osmanlı dövlətinə etdikləri müraciətlərində təkcə Rusiya və onun əlaltılarının təcavüzündən müdafiə olunmaq üçün deyil, həmçinin özləri Osmanlı imperiyasının hərbi köməyi ilə Rusiyanın Cənubi Qafqazda güclənməkdə olan təsirinin qarşısını almağa çalışmışdılar.

1783-cü ildə bağlanmış Georgiyevsk müqaviləsindən sonra "xristian bloku"nun Azərbaycan ərazisinə müdaxiləsinin güclənməsindən narahat olan Azərbaycan xanlıqlarının Osmanlı imperiyası ilə münasibətləri daha da yaxınlaşmışdır. Məhz bu səbəbdən 1785-ci ilin yayında Azərbaycanın ən nüfuzlu xanlıqlarının nümayəndə heyəti İstanbula gələrək Osmanlı dövlətindən onları himayə etməyi xahiş etmişdilər.

Osmanlı dövləti Azərbaycan xanlıqlarını təkcə Rusiyanın təcavüzündən deyil, həmçinin onun əlaltısı olan gürcü və erməni təcavüzündən də qorumağa çalışmışdır. Bu münasibətlə gürcü çarı II İraklidən rəsmi şəkildə Azərbaycan xanlıqlarının daxili işlərinə qarışmaması tələb olunmuşdur.

Lakin, əsrin 80-ci illərinin sonuna doğru Osmanlı dövlətinin Azərbaycan xanlıqları ilə qarşılıqlı münasibətlərində daha çox "ehtiyatlı tədbirlərə" üstünlük verilmişdir. 1768-1774-cü il müharibəsində məğlub olan Osmanlı imperiyası Rusiya ilə münasibətlərini kəskinləşdirməkdən çəkiniyi üçün Azərbaycan xanlıqlarının Rusiya təcavüzü qarşısında hərbi kömək üçün etdikləri müraciətlərinə konkret hərbi kömək göstərə bilməmiş, hadisələrə diplomatik vasitələrlə müdaxilə etməyə çalışmışdır.

Rusiyanın Azərbaycan ərazisinə olan işğalçı niyyətlərindən narahat olan Osmanlı dövləti həmçinin Azərbaycan xanlıqlarının öz aralarında baş verən çəkişmələrə son qoyulmasına çalışmışdır.

1787-1791-ci illərdə getmiş Rusiya - Türkiyə müharibəsində Azərbaycan xanlıqları ilə Osmanlı dövlətinin qarşılıqlı münasibətləri mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Bu müharibədə həm Rusiya, həm də Türkiyə Azərbaycan xanlıqlarını öz tərəfinə çəkməyə çalışmışdır. Lakin xanlıqlar arasında Osmanlı dövlətinə meyl güclü olduğundan Rusiya dövləti hər vasitə ilə onlara qarşı təcavüzünü gücləndirmişdir ki, xanlıqlar müharibədə Türkiyəyə kömək etməsinlər. Bu təcavüz planları əsasən Kartli-Kaxetiya çarı II İrakli və Qarabağ xanlığı ərazisində yaşayan, xanlığa xəyanət edən erməni mülükləri vasitəsi ilə həyata keçirilirdi. Nəticədə Azərbaycan xanlıqları bu müharibədə Osmanlı dövlətinə konkret hərbi kömək göstərə bilməmişdi. Osmanlı dövlətinin bu müharibədə məğlub olması Rusiya imperiyasına Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda öz işğalçı niyyətlərini həyata keçirməyə geniş imkan vermişdi. Beynəlxalq şəraitlə razılaşmağa məcbur olan Osmanlı dövləti artıq Azərbaycan xanlıqlarını əvvəlki kimi müdafiə edə bilməmişdi.

XVIII əsrin sonlarına doğru İranda hakimiyyət uğrunda mübarizəyə başlayan Ağa Məhəmməd şahın Azərbaycan ərazisinə təcavüzü qarşısında xanlıqların xarici siyasət xətti daha da fəallaşmışdı. Onlar bu təhlükəni aradan qaldırmaq üçün Osmanlı dövlətinə müraciət etmişdilər. Hətta bu münasibətlə Qarabağ xanı İbrahimxəlil xan Osmanlı dövlətinə xüsusi məktub göndərmişdi. Lakin qeyd etdiyimiz obyektiv çətinliklər üzündən Osmanlı dövləti Azərbaycan xanlıqlarına konkret kömək göstərə bilməmişdi. Türkiyə sultanı bu yürüşlərdə Ağa Məhəmməd şahın digər işğalçı ilə - Rusiya imperiyası ilə toqquşacağını nəzərə aldığı üçün gözləmə mövqeyi tutmuşdur.

Osmanlı Türkiyəsinin Rusiyanın Cənubi Qafqazdakı siyasətini tam aydınlığı ilə dərk etməsinə baxmayaraq, mövcud reallıqları nəzərə alaraq, fəal siyasətdən çəkinməsi xanlıqlarla qarşılıqlı əlaqələrin möhkəmlənməsinə öz mənfi təsirini göstərmiş, Rusiyanın bölgədə nüfuzunu gücləndirməsi üçün geniş imkanlar yaratmışdır. Bu işə 1796-cı ildə general V.Zubovun komandanlığı ilə rus qoşunlarının Azərbaycana müdaxiləsi ilə nəticələnmişdi. Məhz bu səbəbdən çıxılmaz vəziyyətdə qalan Azərbaycan xanlıqlarının bəziləri xarici siyasətlərində ikili münasibətlərə üstünlük vermişdilər. Lakin rus qoşunlarının Azərbaycan torpaqlarını ələ keçirməsinə qarşı çıxan xanlar başda Quba xanı Şeyxəli xan olmaqla yenə də kömək üçün Osmanlı dövlətinə müraciət etmişdilər.

Həmin dövrdə Osmanlı dövləti Azərbaycan xanlıqlarına maddi cəhətdən köməklik göstərməyə çalışmışdır. Lakin Rusiya hərbi qüvvələri yerli xanların müqaviməti və II Yekaterinanın ölümü nəticəsində geri çəkilmişdi.

Beləliklə mühüm iqtisadi və strateji əhəmiyyətə malik olan Azərbaycan XVIII əsrin II yarısında qonşu dövlətlərin mübarizə obyektinə çevrilmişdi. Azərbaycan ərazisində mərkəzləşmiş vahid dövlətin olmaması ölkənin mübarizə gücünü azaldır, xarici işğallar üçün əlverişli şərait yaradırdı. Belə bir şəraitdə kiçik və zəif olan Azərbaycan xanlıqları öz müstəqilliklərini saxlamaq naminə bu və ya

digər qonşu dövlətə müraciət etməyə məcbur olurdular. Bu dövrdə Azərbaycan xanlıqlarının intensiv olaraq siyasi və diplomatik əlaqələr saxladığı ölkələr Osmanlı Türkiyəsi və Rusiya olmuşdur.

XVIII əsrin 90-cı illərində Cənubi Qafqazda gedən proseslər sübut edirdi ki, Osmanlı Türkiyəsi regiona təsir etmək imkanlarından məhrum olmuşdur. Cənubi Qafqaz uğrunda Rusiya-İran ziddiyyətlərinin kəskinləşdiyi bir şəraitdə Osmanlı dövləti baş verən hadisələrə münasibətdə seyrçi mövqə tutmuşdur. Hətta ayrı-ayrı Azərbaycan xanlıqlarının yardım üçün müraciətləri faktiki olaraq Osmanlı sarayı tərəfindən cavabsız qoyulmuşdur. Əsrin sonlarına doğru Azərbaycan xanlıqlarının Osmanlı dövləti ilə münasibətlərinin zəifləməsi, XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycan torpaqlarının Rusiya və İran arasında bölüşdürülməsini sürətləndirmişdir.

The inter relations between Azerbaijan khanates and Turkey"

SUMMARY

The dissertation consists of an introduction, three chapters, conclusions, lists of sources and literatures, supplements (letters documents, maps and so on).

Introduction determines the actuality, scientific significance the aims and tasks of investigation, shows its novelty and practical value.

The first part is called "The internal and political situation in Azerbaijan and international relations at the second half of the XVIII century. Here is given the creation number of khanates and their struggle on the foreign and political area on the territory of Azerbaijan.

The second part entitled "The relations between Azerbaijan khanates and Turkey (1747-1787) consists of two parts.

The 1st part is called "Interrelations of Azerbaijan khanates with Turkey from the moment of their creation till the Georgiyevsk agreement". The 2nd part is named as "Interrelations of Azerbaijan khanates with Turkey from the period of Georgiyevsk Agreement till the beginning of the Russian-Turkish war of 1787 and thoroughly analyses, on the basis of sources, the influence on the relations of Azerbaijan khanates with the Ottoman Empire, the strengthening of Russia's position in south Caucasus.

The third part is called "Mutual relations between Azerbaijan khanates and Ottoman Empire (1787 - 1800). This chapter throws light on the factors that had influenced on the interrelations of Azerbaijan khanates with the Ottoman Empire, analyses their positions in the course of the Russian-Turkish war, reveals the reasons of weakening the position of the Ottoman Empire in the South Caucasus.

РЕЗЮМЕ

"Политические отношения Азербайджанских ханств с Османской империей во второй половине XVIII века"

Актуальность изучения политических и дипломатических отношений, существовавших между Азербайджанскими ханствами и Османской империей во второй половине XVIII века, является неонрвежимой истиной.

Монография состоит из введения, трех глав, заключения и приложений (письма, документы, карты и т.д.).

Во введении обосновывается актуальность темы, научная значимость, новизна исследования.

Первая глава называется "Внутриполитическая история Азербайджана и международные отношения во II половине XVIII века". В ней на основе первоисточников отражается стремление ханств, возникших на территории Азербайджана во II половине XVIII века и международные отношения в этот период.

Вторая глава - "Взаимоотношения Азербайджанских ханств с Турцией (1747 - 1787)" - состоит из двух частей. Первая часть называется "Взаимоотношения Азербайджанских ханств с Турцией с момента их возникновения до заключения Георгиевского Трактата" и соответствует периоду, когда в Азербайджане была возрождена государственность в форме ханств. Во второй части этой главы, которая называется "Взаимоотношения Азербайджанских ханств с Турцией со времени заключения Георгиевского Трактата до начала русско - турецкой войны 1787 года", на основе первоисточников всесторонне анализируется то, какое воздействие оказывало на взаимоотношения Азербайджанских ханств с Османской империей значительное укрепление позиций Российской империи на Южном Кавказе.

Третья глава называется "Взаимоотношения Азербайджанских ханств с Османской империей (1787-1800)". В ней освещаются факторы, имевшие влияние на взаимоотношения Азербайджанских ханств с Османской империей, анализируется их позиция в ходе русско-турецкой войны, исследуются причины ослабления позиции Османской империи на Южном Кавказе.

Mənbələr

1. Azərbaycan EA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun elmi arxivi; fond: 1795.1, 1795(1), 1795.2, 1795(2), 1795.3, 1795(3), 1795(4).
2. Bakıxanov.A. Gülüstani-İrəm, Bakı 1951.
3. Əbdül Lətif Əfəndi. Şəki xanlarının tarixi, Bakı, 1926.
4. Mirzə Adıgözəl bəy. Qarabağnamə, - Qarabağnamələr, I cild, Bakı, 1989.
5. Mirzə Camal. Qarabağ tarixi, - Qarabağnamələr, II cild, Bakı, 1991.
6. Butkov P.Q. Materialı dlya novoy istorii Kafkaza s 1722 po 1802q. SPb. 1869.tom. I-III.
7. Kafkas arastirmalari, İstanbul, 1988.
 - 7.1.Sənəd 3, s.84.
 - 7.2. Sənəd 4, s. 85.
 - 7.3. Sənəd 9, s. 91.
 - 7.4. Sənəd 10, s. 93
 - 7.5. Sənəd 11, s.93.
 - 7.6. Sənəd 12, s. 94.
 - 7.7. Sənəd 13, s.95.
 - 7.8. Sənəd 14, s. 96.
8. Osmanli devleti ile Kafkasya, Türkistan ve Kirim Hanliglari Arasindaki Münasibetlere Dair arşiv Belgeleri. Ankara 1992.
 - 8.1. Şirvan ve Dagistan Hanlarinin Karabaga Saldirmasini Önlemek için Ferman Istari Teklifi, sənəd 7, s. 5.
 - 8.2. Karabaga Saldirmasinin Önlenmesi İcin Divan-i Hümayundan Istar Olunan Ferman, sənəd 8, s. 6.
 - 8.3. Revan Haninin Elçisi Zeynalabidin ve Maiyyelindekilere Harclik Verilmesi, sənəd 9, s. 6.
9. Osmanli Devleti ile Azərbaycan Türk Hanliklari Arasindaki Münasibetlere Dair Arşiv Belgeleri, s. I, II, Ankara, 1992; 1993. I cilt.
 - 9.1. Azərbaycan Hadiseleri, Sənəd 13.
 - 9.2. Rusların Azərbaycan ve Revan Kalesini Ele Kəcirmek için Yaptiklari Hilelere Karşı Azərbaycan Hanlarına Yardım Yapilmasi isteği, Sənəd 17.
 - 9.3. Ruslarla işbirliği Yapan Tiflis Hani Irakli Hana Karşı Bölge Hanliklariyla ittifak Yapilmasi Hususunda Şirvan Hanina Göndərilən Nameyi Hümayun. Sənəd 26.
 - 9.4. Tiflis Hani Irakli Hanin Tecavüz ve Hiylelerine Karsi Revan ve Havalisinin Istihkamina dair Hatti Hümayun. Sənəd 27.
 - 9.5. Hoy Haninin Elçisi Hüseyin Ali Bey ve Maiyyetindekilere Harcırah Itasi. Sənəd 28.

- 9.6. Revana Tecavüz Emelinde Olan Tiflis Hani İraklı Hana Karşı Azərbaycan Hanları, Erzurum Valisi ve Bayezid Mutasarrıfı ile Kurt Emirlerinin Hazır Olmalarının istenmesi. Sənəd 29.
- 9.7. Padişahın Dağıstan Ümerasına ve Azərbaycan Hanlarına Hədiyye və Nəmələr Göndərməsi. Sənəd 34.
- 9.8. Revan Hani Muhəmməd Hanın Revan Kalesini Zəbt Edən Gürcistan Valisi İraklıya Karşı Yardım Talebi. Sənəd 37.
- 9.9. Azərbaycan Hanlarının Osmanlı Devletinə Bağlılıqları və Dağıstan Hanlarının Tiflisi Almaları. Sənəd 39.
- 9.10. Karabağ Hani Halil İbrahim Hanın Ruslara Karşı Yaptığı Savaşda Yardım İstəyi. Sənəd 41.
- 9.11. Şuşa Hani İbrahim Halil Han və Dağıstan Hanlarından Ammi Hanın Məktublarının Kabulü və Elçilərinə də Hədiyye Verilməsi. Sənəd 42.
- 9.12. Devlet-i Aliyyə Mülkündən Olduğu Kabul Edilən Revana İran Saldırılarına Karşı Yardım Yapılması. Sənəd 44.
- 9.13. İrani Ele Kəcirən Ağa Muhəmməd Hanın Revana Saldırısı Durumunda Devlet - i Aliyyəyə Goc Olabileceğine Dair. Sənəd 46.
- 9.14. Rusların Azərbaycana Asker Sevk Etdikləri Haberlərinin Padişaha Arzi. Sənəd 49. II cild.
- 9.15. İran, Azərbaycan, Gürcistan və Dağıstanın Durumuna Dair Məlumat. Sənəd 31
- 9.16. Şirvanda Ortaya Cikan Şeyh Mehmedin Məktubuna Cəvab Verilməsi. Sənəd 36.
- 9.17. Azərbaycan Hanlarının İranda Ortaya Cikan Ağa Muhəmməd Hana Karşı Osmanlı Devletindən Yardım İstekləri. Sənəd 37.
- 9.18. Şirvan Hani Davud Hanın Oğlu Riza Beye Bir Yıllık Maaşının Ödəndiyi. Sənəd 39.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi, I cild, Bakı, 1961; II cild, Bakı, 1964.
2. Azərbaycan tarixi, Bakı, 1994.
3. Azərbaycan tarixi, Bakı, 1996.
4. Axundov N. Qarabağ salnaməsi, Bakı, 1989.
5. Babayev A. Rusiyaya qovuşmaq ərəfəsində, Bakı, 1988.
6. Dəlili H. Sərab xanlığı və Qacarın öldürülməsi, Azərbaycan müəllimi, 1969.
7. Dəlili H. Fətəli xan Əfşarın Azərbaycan dövləti yaratmaq təşəbbüsü (XVIII əsrin 50-60 cı illəri), Azərb. EA Xəbərləri, tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, 1975, N: 1.
8. Dəlili H. Azərbaycanın cənub xanlıqları, Bakı, 1979.

9. Əliyev Q. Şərqlə məsələsi: Avropa və Osmanlı dövlətləri arasında münasibətlər, XVIII əsr, «İki sahil», 1994.
10. Əliyev F. XVIII əsrin II yarısında Azərbaycan səhərləri, Bakı, 1960.
11. Əliyev F. XVIII əsrin II yarısında Azərbaycanda ticarət, Bakı, 1964.
12. Əliyev F., Əliyev M. Naxçıvan xanlığı, Bakı, 1996.
13. Əliyev F., Əliyev M. İrəvan xanlığı, Bakı, 1997.
14. İsmayılov M. Ə. Şəki, Bakı, 1982.
15. İsmayılov M. Ə. Azərbaycan tarixi, Bakı, 1992.
16. Quliyeva.G. XVIII yüzilliyin II yarısında Türkiyə-Rusiya münasibətlərində Quba xanlığının mövqeyi. Azərbaycan Arxeologiya və Etnoqrafiyası Problemləri, IV hissə. Bakı, 1995.
17. Quliyeva.G. XVIII əsrdə Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri. - Ali pedaqoji məktəblərdə humanitar və ictimai elmlərin tədqiqi və tədrisi məsələləri. Bakı, 1996.
18. Quliyeva.G. XVIII əsrin ortalarında Qarabağ xanlığının xarici siyasəti tarixindən. - Azərbaycan EA aspirantlarının və Azərbaycan elmi - Tədqiqat Məhkəmə Ekspertizası, Kriminalistika və Kriminologiya Problemləri İnstitutunun gənc alimlərinin elmi konfransının materialları, Bakı, 1996.
19. Quliyeva G. XVIII əsrin II yarısında İrəvan xanlığının Türkiyə ilə münasibətləri. - N.Tusi adına ADPU-nun Şamaxı filialının və Azərbaycan tarix qurumunun Azərbaycan Cümhuriyyətinin 79-cu ildönümünə həsr olunmuş elmi konfransının materialları, Bakı, 1997.
20. Məmmədov H.M. Osmanlı imperiyasının xarici siyasətində Azərbaycan xanlıqları, Azərb. CCR EA Xəbərləri, tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, 1989, N- 3.
21. Məmmədov S. Azərbaycan XV-XVIII əsrin I yarısında, Bakı, 1981.
22. Mustafayev T. Qarabağ (Gəncə) bəylərbəyliyi XVIII əsrin I qərinasında, Azərb. SSR EA Xəbərləri, tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, 1988N-3.
23. Mustafayeva N. Cənubi Azərbaycan xanlıqları, Bakı, 1993.
24. Sadiqov. H. Rusiya-Türkiyə münasibətlərində Cənubi Qafqaz problemi (1787-1829- cu illər), Bakı, 1991.
25. Süleymanov M. İrəvan xanlığının Rusiyaya birləşməsi tarixindən, Bakı, 1997.
26. Həmidova Ş. Qarabağ xanlığının Kartli-Kaxetiya çarlığı ilə münasibətləri tarixindən (XVIII əsrin 80-90-cı illəri), Azərb. SSR EA Xəbərləri, tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, 1969, N- 2.
27. Həmidova Ş. Gəncə xanlığının Kartli - Kaxetiya çarlığı ilə münasibətləri tarixindən (XVIII əsrin 80-90-cı illəri), Azərb. SSR EA Xəbərləri, tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, 1972, N- 2.
28. Həmidova Ş. XVIII əsrin oralarında Şəki xanlığı ilə Kartli və Kaxetiya çarları arasındakı münasibətlərə dair, 1979, N- 1.

29. Həmidova Ş. Rusiya dövlətinin Quba xanlığı ilə Kartli-Kaxetiya çarlığını barışdırmaq təşəbbüsü (XVIII əsrin 80-ci illəri), Azərb. SSR EA Xəbərləri, tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, 1981, N- 1.
30. Həmidova Ş. XVIII əsrin II yarısında Azərbaycan Gürcüstan münasibətləri tarixindən, Bakı, 1987.
31. Abdullaev Q.B. "İz istorii Severo-Vostočnoqo Azerbaydjana, Bakı, 1958.
32. Abdullaev Q.B. Azərbaycan v XVIII veke i vzaimootnoşeniya eqo v Rossii. Bakı, 1965.
33. Abduraxmanov A.A. Azerbaydjan vo vzaimootnoheniyax Rossii, Turtsii i İrana, Bakı, 1964.
34. Aliev F.M. Antiiranskie vıstupleniya i borba protiv turetskoy okkupatsii v Azerbaydjane v pervoy polovine XVIII v., Bakı, 1975.
35. Aliev F.M. Missiya poslannika russkoqo qosudarstva A.P. Volinskoqo v Azerbaydjane, Bakı, 1979.
36. Asedov F.S. istoriya Talişskoqo xanstvo i eqo svyazi s Rossii, AKD, Bakı, 1966.
37. Baqirova M.M. İstoriya Şekinskoqo xanstv i eqo prisoedinenie κ Rossii, AKD, Bakı, 1980.
38. Bakıxanov A.A. Qyulistani-İram, Bakı, 1991.
39. Dubrovin N.F. istoriya voynı i vladıçestva russkix na Kafkaze. torn I, SPb. 1886.
40. Ezov Q.A. Snoşenie Petra Velikoqo s Armyanskim narodam, SPb, 1898.
41. İoannisyan A.R. Rossiya i Armyanskoe osvoboditelnoe dvijenie v 80 - x q. XVIII veke, Erevan, 1947.
42. İskenderova M. S. Bakınskoe xanstvo i eqo prisoedinenie κ Rossii, AKD, Bakı, 1983.
43. İskenderova M. S. K voprosu o russkoy orietaçii v Azerbaydjane v 2 treti XVIII veke v osveşenii Sovetskix istorikov / po materialom periodičeskix izdanij/ Azərb. SSR EA Xəbərləri, tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, 1991, N- 1.
44. İskenderova M.S. Bakınskoe xanstvo, Bakı, 1999.
45. Klokman.Ö.R. Feldmarşal Rumyantsev v period russko-tureçkoy voynı 1768-1774 qq.
46. Leviatov V.N. Oçerki po istorii Azerbaydjana v XVIII veke, Bakı, 1948.
47. Mamedova Q.N. Russkie konsulı ob Azerbaydjane (20-60-e qodı XVIII veka), Bakı, 1989.
48. Markova O.P. Rossiya, Zakavkaze i mejdunarodnie otnoşeniya v XVIII veke, M. 1966.
49. Mustafaev D. Severne xanstva Azerbaydjana i Rossiya (konetsVIII - naçalo XIX v.), Bakı, 1984.
50. Mustafazade T. Azerbaydjan i Russko-Turetske otnoşenie pervoy polovine XVIII veka), Bakı, 1993.

51. Новиçев A.D. İstoriya Turtsii. tom I, L., 1963.
52. Petruşevskiy İ.P. Oçerki po istorii feodalnıx otnoşeniy v Azərbaydjane i Armenii v XVI-naçale XIX vv., L., 1949.
53. Potto V. Utverjdenie russkoço viladıçestva v Qruzii Tiflis. 1901.
54. Smirnov K.A. Politika Rossii na Kavkaze v XVI-XIX vv. M., 1960.
55. Aslan A. "Rusyanın Krim ve Gürcüstanı ilhakından sonra Osmanlı devletinin Cerkes kabileleri ile münasibetleri (1784-1829)"- Kafkas araştırmaları. İstanbul, 1988.
56. Çakmak M.A. Hanlıklar devrinde Azərbaycan-Türkiye münasibetleri (1723 - 1829). Doktora tezi, Ankara, 1996
57. Cemal Gökçe. Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğunun Kafkasya siyaseti, İstanbul, 1979
58. Cevdet Pasa. Tarihi Cevdet, s. I-VI, İstanbul, 1994.
59. Hammer İ.Y. Osmanlı tarihi, c. II, Çeviren M. Ata. Bugünkü dille özetleyerek yeniden yazan A.Kabahan, - İstanbul, 1990.
60. İbrahim Yüksel "Carlık Rusiyasının Azərbaycanı istilası ve Osmanlı devletinin tutumu"- Kafkas araştırmaları. İstanbul, 1988.
61. Kurat A.N. Türkiye ve Rusya: XVIII yüzyıl sonundan Kurtuluş savaşlarına kadar Türk-Rus ilişkileri (1798-1919), Ankara, 1970.
62. Sema Isıktan. "1787-1792 Osmanlı-Rus harbi sırasında ve sonlarında Osmanlı devletinin Dağıstan hanları ile münasibetleri"- Kafkas araştırmaları. İstanbul, 1988.
63. Uzuncarsili İsmail Hakkı. Osmanlı tarihi, c IV, Ankara, 1988.
64. Yılmaz Öztuna. Türkiye tarihi. İstanbul, c. 11, 1967.

ƏLAVƏLƏR

Qarabağ xanı İbrahimxəlil xanın Osmanlı dövlətinə məktubu.

O (ALLAH) yardımçısıdır.

Böyük vəzir əfəndimiz - Allah (onun) yüksək kölgəsini yazıq və şərəfli kimsələrin üstündən əksik etməsin! Əzəmətli, ulu, anlayışlı, şücaətli, səxavətli, fərasətli, ayıq, dünyanın işlərini nizamlayan, xalqların təhlükəsizliyini təmin edən, ədalət və insaf mənbəyi, şövkət və nəzakət toplusu, (düşməyə) üstün gələn, dövlətin dayağı, parlaq səltənətin nuru, ulu vəzirlərin seçkini, nüfuzlu əmirlərin qibləsi, sultan taxtının dirəyi, Süleyman mülkünün Asəfi, yüksək rütbəliyəyə yaraşır verən günəşə bənzər möhürün sahibi, istekli cənabımıza sonsuz sədaqətliklə (deyilmiş) duaları və (təzə) illərinin (uğurla) başlaması (dilləyini) çatdırdıqdan sonra, səmimi istəyimiz budur ki, Dövləti - Aliyyə Allahın yer üzündəki kölgəsi və bütün məxluqların, möhtərəm adamların və cahillərin sığınacağı olduğu üçün, mən də ki, Allanın bu bəndəsi və səmimi qulu "Allaha itaət edin, peyğəmbərə və sizdən olan buyruq sahiblərinə itaət edin ayəsinə bağlı

olub, bu aləm sığınacağına itaət edərək, bağlılıq ruhuna uyub, iyirmi il və bəlkədə daha çoxdandır ki, Rum diyarının əhli siyahısına düşməklə şəərəfləndirilmişəm, məhrum günahların bağışlanmasına dua edilən, Rizvan məqamında olan sultan Hamidin sağlığında, həmişə məndən dövlətə dilək gedər, ondan mənə buyruq (gələrdi), mən ona itaət edər, o, isə mənə yardım göstərərdi.

Ondan sonrakı şövkətli əfəndimizdə sultanlıq taxtında olduğu dövrdə dünyanın bəzəyi olan günəşin cananı işıqlandıran tacı kimi göy və yer üzünə nur ələdi.

Səmimi istəklərimizi qeyd etdiyimiz qaydada mələklər yuvası olan eşiyə bildirmiş, (qarşılığında) bərabərlik çeşməsindən buyruqlar gələrək, yad edilməmiş şəərəfi ilə bizi fəxr və övünmənin ən yüksək zirvəsinə qaldırmışdı ki, qiyamət günü nə qədər əmr və təbriklərinin intizarında qalacayıq. Görüləni və görülməyəni bilən həzrətə (Allaha) bəllidir ki, gərəkəni yerinə yetirməyimizdə zərrə qədər müxaliflik olmayacaqdır.

Uzun sözün qıssası, Dövləti – Aliyyəyə xidmət edən bəndələr olduğumuz üçün hall - hazırda Allahın əmrinə uyğun olaraq bu tərəflərdə baş verən hadisələrdən sizə bildirək, hal - hazırda vəziyyət bu yerdədir ki, qızılbaşdan Ağa Məhəmməd xan ortaya çıxıb, İrən mülkünə daxil olan İraq məmləkətini və Farsın şəhərlərini ələ keçiribdir. Onun indiki istəyi budur ki, Azərbaycan diyarına gedib, Araz çayını keçərək, əvvəlcə mənim, sonra İrəvan xanı Mehəmməd xanın, daha sonra isə Gürcüstan üzərinə (hücum edib) öz niyyətini bu yolla həyata keçirsin. İndidən belə məsləhət şövkətli əfəndimizindir. (Sizdən) ricamız budur ki, bizləri qoruyub, bizə kömək və inayətini əsirgəməyəsınız. Allah taala qismət etsə, Dövləti - Aliyyənin bəxt gücü ilə inad sahiblərinin və qan töküüb pislik edənlərin əməli tezliklə açılıb üzə çıxarılması asan olacaqdır.

Bildirəcəyimiz ikinci şey budur ki, görəsən İrən xalqı nə cinayət və günah işlətməmişdi ki, böyük şahənşah, xalqların böyük üzəngisinin sahibi, iki qitə və iki dənizin sultanı, müqəddəs şəhərlərin qoruyucusu, ins və cinsin peyğəmbərlərinin qaimmə-qamı olan şövkətli əfəndimiz yaxşılıq və mərhəmətlərini gərəkli bilib səadətə süs verən kölgəsini İrən torpağının üzərinə saldığı halda, dövrənin hər bir dönüşündə qan töküüb pislik gətirməkdən, kainatın fəxri olan əfəndimizin ümmətlərin qətl və qarət edərək, ziyan vurub darmadağın etməkdən qorxmurlar.

Bu dilənçini xilafət taxtının altındakı tütiyəlik torpağa çatdırmaq üçün nəcəbət şanı və seyid əsilli Abdulla Çələbi göndərilir. Vəziyyət haqda (geniş) məlumat və xəbər adını çəkdiyimiz şəxs qəlbinə təslim edilmişdi. Hərgah xəbər almaq istəsəniz, Allah taala qismət eləsə (onları sizə) söylər. Və nəhayət, Allah ona (Sultana) böyüklük və nəzakət etsin!

(Möhür): Ya İbrahimxəlilullah.

Kafkas araştırmaları. İstanbul, 1988. Vəsiqə:12, s.94-95.

Qarabağ ermənisi N.Yakovlevin Rusiya Məxvi Xidmət İdarəsinə göndərdiyi məktubu haqqında

General poruçik Potyomkin tərəfindən Ənzəliyə göndərilən Qarabağ ermənisi Nikita Yakovlev təqribən martın 10-da məktublarla quru yolla oradan qayıdarkən Talış Tolap meşəsində Xoy xanı Əhməd xanın bələdçisi və tərcüməçisinin müşayət etdiyi Türkiyə səfiri və onun məmuruna rast gəlmişdi.

Erməni özünü fars kimi qələmə verərək bu yolla öyrənmişdi ki, onlar Dərbənd xanı Fətəli xanın yanındakı Türkiyə səfiri tərəfindən hədiyyələrlə Hidayət xanın yanına yollanırlar.

O, həmçinin öyrənmişdi ki, keçən yay dərbəndli Fətəli xan, şuşalı İbrahim xan və xoylu Əhməd xan razılığa gələrək türk sultanına dörd gürcü qulu və qaravaşı əlavə edilməklə, İran xanlarının, Dağıstan hakimlərinin 17 möhürünün daxil olduğu məktub göndərmişlər. Məktubda onlar sultandan onları öz himayəsinə götürməyi xahiş edərək bildirirdilər ki, kifayət qədər qoşuna malik olsalar da, ləzgi və Dağıstan hakimlərini öz tərəflərinə çəkmək üçün pula ehtiyacları var. Əgər Osmanlı dövləti onların xahişini yerinə yetirsə, onda onlar Rusiyanı qabaqlayar və özlərini tabe etməyə qoymazlar.

Sultan İrana səfirlik göndərərək Fətəli xana, İbrahim xana və Əhməd xana hərəsinə yüz min qızıl onluq, samur xəzi və briliant saat hədiyyə etmişdir.

Digər hakimlərə beş min manat və saat bağışlanmışdı. Bunlar aşağıdakılardır.

1. Gilanlı Hidayət xan.
2. Urmiyalı Əhməd xan.
3. Təbrizli Salman xan.
4. Naxçıvanlı Cəfərqulu xan.
5. Şamaxılı Hüseyn xan.
6. Lənkəranlı Qara xan.
7. Bakılı Mirzəməhəmməd xan.
8. Qazıqumuqlu Məhəmməd xan.
9. Avarlı Ümmə xan.
10. Cünqutaylı Əli sultan.
11. Tərki Şamxalı.
12. Qaraqaytaqlı Usmiyə.

Sultan elan etmişdi ki, may ayında Hacı Əli paşa başda olmaqla qırx min qoşun və o qədər də Axalsık sərəskəri Süleyman paşanın başçılığında İrəvan üzərinə hərəkət edəcəklər.

Sultanın məktubları məscidlərdə oxunmuşdu.

**Azərbaycan EA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun Elmi
Arxivi. Sənəd 1795(1), səh. 21.**

 نخبیاتی چینی سبکی میں یہ ہے قبر اللہ

 نخبیاتی چینی سبکی میں یہ ہے قبر اللہ

عرض ہو رہا ہے
 بود فتنہ روان خانہ محمد خان طرقتن بود فتنہ و عدتہ بخیرات ابد تو ارادت
 زین العابدین پاک نام سیرہ ساسا و لہ و فتنہ عالیہ لاری ہو چو نخبہ ایکونہ
 ادبی غوغائی وارہینہ و مئی فرقہ غوغائی جمعا ایکونہ طفاہہ عرفین حویلی
 در دلاں اووزہ باغی مجاہد قید اوغوب نذر کرم اعطا انہی بائزہ
 از حیران قضاو سعاد قانو نطقہم خضر تر کورہ

 سید علی محمد
 ۱۲۲۲ھ ۱۲۰۴ع

Yığılmağa verilmiş

19.10.2002.

Çapa imzalanmış 17.12.2002

Şerti çap vərəqi 8,2. Sifariş № 622.

Kağız formatı 60×84 1/16. Tiraj 500.

Kitab “Nurlan” nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində hazır
diapozitivlərdən çap olunmuşdur.

Direktor: N.B. Məmmədli

Tel: 97-16-32; 27-44-61; 850-311-41-89

Ünvan: Bakı, İçəri Şəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.